

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2025/ 1. szám

BARANYAI NÓRA

A határon túli magyar pártok társadalmi támogatottságának változásai

PÁSZTÓ VIVIEN

Társadalmi-gazdasági helyzetkép a Kárpát-medencéből:

A szlovákiai magyarság társadalmi-gazdasági helyzetének elemzése

TURY-NAGY MIKLÓS

Ukrajna gazdasági térszerkezetének átrendeződése függetlenedésétől napjainkig

HORVÁTH CSABA SÁNDOR

A magyar vasútépítések mögött húzódó érdekek a Habsburg Birodalom
és az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában

TÓTH TAMARA

A vendégmunkás irodalmi reprezentációi a jugoszláv
gazdasági reformok kontextusainak tükrében

TÓZSÉR ANETT

A hitélet jellemzői Erdélyben

Kiadja a Nemzetstratégiai Kutatóintézet

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS
INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2025/ 1. szám

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS
INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2025/ 1. szám

Nemzetstratégiai Kutatóintézet
Budapest, 2025

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE 2025/ 1. szám

A Kárpát-medencei magyarságkutatás interdiszciplináris szakmai folyóirata

KIADJA A NEMZETSTRATÉGIAI KUTATÓINTÉZET

1054 Budapest, Nagysándor József utca 8.

Felelős kiadó: Szász Jenő

Szerkesztőbizottság

Bakk Miklós, Bali János, Benedek József, Csata Zsombor, Farkas György,
Hajdú Zoltán, Kovály Katalin, Lampl Zsuzsanna, Magyar Zoltán,
Nagy Benedek, Nagy Imre, Péntek János, Péti Márton, Pozsony Ferenc,
Rácz Szilárd, Salamin Géza, Schwarcz Gyöngyi, Szilágyi Ferenc,
Sztók Szilvia, Tóth Géza, Török Ibolya, Tózsér Anett

Szerkesztő

Ress Boglárka

A szerkesztő munkatársa

Bern Andrea, Borbándi Erik

Tördelőszerkesztő

Simon Andrea

Tipográfus

Nádas Zsófia

Nemzetstratégiai Kutatóintézet © 2025, Budapest

Minden jog fenntartva

A kötetben szereplő írások tartalma nem feltétlenül tükrözi a kiadó álláspontját.

ISSN 2732-1789

TARTALOM

TANULMÁNYOK 6

Baranyai Nóra
A határon túli magyar pártok társadalmi támogatottságának változásai 6

Pásztó Vivien
Társadalmi-gazdasági helyzetkép a Kárpát-medencéből:
A szlovákiai magyarság társadalmi-gazdasági helyzetének elemzése 23

Tury-Nagy Miklós
Ukrajna gazdasági térszerkezetének átrendeződése függetlenedésétől napjainkig 36

Horváth Csaba Sándor
A magyar vasútépítések mögött húzódó érdekek a Habsburg Birodalom
és az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában 62

Tóth Tamara
A vendégmunkás irodalmi reprezentációi a jugoszláv
gazdasági reformok kontextusainak tükrében 94

Tózsér Anett
A hitélet jellemzői Erdélyben 117

ABSZTRAKTOK 128

Tóth Tamara

ELTE BTK Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék

A vendégmunkás irodalmi reprezentációi a jugoszláv gazdasági reformok kontextusainak tükrében

Kárpát-haza Szemle, 2025 (1), pp. 94–116, 130–131.

DOI-azonosító: 10.64605/KHSZ.2025.1.05

A vendégmunkás irodalmi reprezentációi a jugoszláv gazdasági reformok kontextusainak tükrében

Az 1960-as években a jugoszláv államvezetés olyan gazdasági átalakítást vezetett be az országban, melyet az egyetemes szocializmus történetének legradikálisabb reformjaként értelmez a történelem- és gazdaságtudomány. A reform egyik jelentős lépése a más országokkal kötött gazdasági egyezmények voltak, melynek értelmében Jugoszlávia megnyitotta határait, hogy munkaerőt exportáljon a nyugati országokba, leginkább Ausztriába és Németországba. Ez a gazdasági döntés nagyerejű változásokat indított el a társadalomban, megjelent egy új réteg Európa területein: a milliós nagyságrendű, jugoszláv vendégmunkások tömege. A reformok elsődlegesen gazdasági jelenséggként fogalmazhatók meg, ugyanakkor szükséges figyelembe venni a folyamat tágabb társadalmi-, politikai-, kultúrtörténeti dimenzióját is, amely nemcsak Jugoszláviát, de a befogadó országokat is jelentősen érintette. A jugoszláv gazdasági reformokkal, valamint a vendégmunkásokkal foglalkozó tudományos értekezések zöme a gazdaság-, szociológia-, vagy történettudomány felől közelít, a jelenség irodalomtudományi értelmezése, a gazdaságtani narratívákat vagy a gastarbeitereket bemutató szépirodalmi alkotások analízise, az ökonómiai jelenségeket tematizáló textusok, illetve a vendégmunkást megszólaltató szöveghangok líra-, valamint próza-nyelvének föltáró vizsgálata az irodalomtudósok felől rendkívül kevés figyelmet kapott. Tanulmányom célja a gazdasági reformok vajdasági magyar irodalmára és irodalmi nyelvére gyakorolt hatásainak mélyebb, kontextusérzékeny megértése, továbbá vállalkozom a vizsgált időszakban megjelent szépirodalmi szövegek új megközelítésű, gazdasági olvasatára és értelmezésére.

Literary representations of the guest worker in the context of Yugoslav economic reforms

In the 1960s, the Yugoslav state leadership implemented an economic transformation widely regarded by historians and economists as the most radical reform in global socialism. One of the pivotal measures of this reform was the signing of international economic agreements, which enabled Yugoslavia to open its borders to export labor primarily to Western countries, most notably to Austria and Germany. This economic decision triggered profound social change, creating a new social stratum across Europe: the mass of Yugoslav guest workers, numbering in the millions. Although these reforms are primarily framed as economic phenomena, it is essential to consider their broader socio-political and cultural-historical dimensions, which significantly affected not only Yugoslavia but also the receiving countries. While existing scholarly work on the Yugoslav economic reforms and the figure of the guest worker predominantly stems from economic, sociological, or historical disciplines, their literary representation remains underexplored. The analysis of narratives informed by economic discourse, literary portrayals of gastarbeiters, texts that thematize economic transformations, and the poetic and prosaic voices that give expression to the guest worker experience have received scant attention within literary studies. My analysis seeks to offer a context-sensitive understanding of the impact these economic reforms exerted on Hungarian literature in Vojvodina, particularly about its literary language. Drawing on literary texts published during this period, I propose a novel interpretive approach that foregrounds economic readings and reconsiders their significance within the broader framework of Yugoslav socialism.

TÓTH TAMARA

A vendégmunkás irodalmi reprezentációi a jugoszláv gazdasági reformok kontextusainak tükrében

1. Bevezető

Jelen dolgozatban a jugoszláv vendégmunkásság gazdaságtörténeti kontextusaival, valamint a „Gastarbeiter” irodalmi reprezentációival foglalkozom. A szépirodalmi szövegek ökonómiai jelentésárnyalatainak értelmezői megközelítése előtt, a jugoszláv gazdasági reformok kontextusérzékeny bemutatása a dolgozat első felének tárgya, melyben igyekszem a körvonalazni a vendégmunkásokhoz kapcsolódó gazdasági narratívák, szimbólumok, metaforák mibenlétét. Az 1960–80-as évek közötti, nagy tömegeket megmozgató gazdasági migráció a korszak poézisének, valamint szépprózájának is gyakori témája. A dolgozat második felében azt vizsgálom, egy lírai (Domonkos István: *Kormányeltérésben*), valamint egy prózai (Tolnai Ottó: *Briliáns*) szöveg analízisen keresztül, hogy a vendégmunkásság gazdaságtani jelentései, magatartásformái miként tematizálódnak a szövegekben, illetve hogyan tükrözik elbeszélésük módjában, nyelvszemléleti pozíciójukban azt a gazdasági közeget, melyet reprezentálnak.

2. A jugoszláv vendégmunkásság: gazdaságtörténeti kontextus

Az 1960-as években a jugoszláv államvezetés olyan gazdasági átalakítást vezetett be az országban, melyet

az egyetemes szocializmus történetének legradikálisabb reformjaként értelmez a történelem- és gazdaságtudomány.¹ Ezek a gazdaságpolitikai intézkedések az öngazgatású piacgazdaság megteremtését célozták meg, az elfogadott törvénycsomagban jelentősen minimalizálták a szövetségi központ gazdaságirányító szerepét, megszüntették a beruházások többsége feletti állami ellenőrzést. A reálgazdasági átalakítások egyik jelentős, és a szocialista országok között egyedülállóan merész lépése a határnyitás és a jugoszláv munkanélküliség külföldre történő exportálása volt. Az állam úgy kalkulált, hogy a gazdasági migráció támogatásával többet nyer, mint veszít: egyrészt könnyíthet a munkaerőpiacra nehezedő iszonyatos terhen (a piacorientált reformok az ipari befektetések számának radikális csökkentésével jártak, így a veszteséges gyárak bezárása és a termelés ésszerűsítése nagyarányú munkanélküliséget okozott); másrészt a gazdasági szakértők remélték, hogy a vendégmunkások külföldön megkeresett pénzének, megtakarításainak jelentős hányada beáramlik majd a jugoszláv gazdaságba; harmadrészt feltételezték, hogy a vendégmunkások a külföldön töltött ideiglenes munka után új tudással, szakértelemmel térnek majd vissza Jugoszláviába, amely az ország hasznára válik.

Jugoszláviában már az 50-es évek végén, 60-as évek-től kezdődően megindultak a migrációs folyamatok,

¹ Juhász József, 1999, p. 142.

kezdetben illegális formában, majd a gazdasági reformok döntéseinek következményeként és az országok közötti egyezményeket követően, az állam által szervezeten, igazgatottan. Tito 1965-ben Franciaországgal, Svédországgal és Ausztriával, majd 1968-ban Nyugat-Németországgal kötött szerződést, melynek értelmében jugoszláv munkások a külföldi országok valamelyikében ideiglenesen – a törvénykezési előírásoknak megfelelően szigorú szerződési keretek között, maximum egy, vagy két éves időtartamban – vállalhattak munkát. Mindazonáltal bármilyen szoros kezű intencióval és módszerrel igyekezett a pártállam a külföldön munkát vállalók tartózkodásának feltételeit igazgatni, a folyamatok hamar kicsúsztak a kezeik közül, sok jugoszláv munkás a hivatalos utakat megkerülve hagyta el Jugoszláviát.² Ugyanakkor, ez a gazdasági döntés nagy erejű változásokat indított el a társadalomban és az érintett országokban egyaránt, megjelent egy új társadalmi réteg Európa területein: a milliós nagyságrendű, jugoszláv vendégmunkások tömege.

3. A gazdasági reformok és a vajdasági magyar irodalmi színtér

A gazdasági liberalizáció, a társadalmi tulajdonra épülő szabályozott piacgazdaság szervezeti-közigazgatási átformálása már a 60-as évek elején megindult, azonban legerőteljesebben az 1965-ben elfogadott törvénycsomag életbe léptetésével hozta meg a döntő változásokat az országban³ – a kutatás érdeklődése szempontjából fontos párhuzam, hogy ugyanezen évben, melyre a jugoszláv gazdasági rendszer metamorfózisaként⁴ referálnak gazdaságtudományi értekezések, indult el a vajdasági fiatal értelmiségieket, művészeket tömörítő, textuális és vizuális kísérletezésekkel teli, az addigi vajdasági magyar irodalmi színteret megújító, felforgató, átváltoztató emblematikus folyóirat, az Új Symposion.

A korabeli társadalmi-gazdasági valóságot az átalakulás jellemezte, a reformok az addigi centralizált gazdaságirányítást bontották meg, az ökonómiai mozgástér

növekedése a piaci működés dominanciájával járt, a gazdaságpolitika mindinkább a fogyasztásra orientálódott, a szerkezeti átalakítások alapjaiban formálták át a gazdasági diskurzusokat, gyakorlatokat és magatartásokat. Jelentősegteljes momentum, hogy a reformok éveiben (pontosabban 1966. január 1-jén) vezették be az országban az új dinárt, mely folyamat a pénz-eszközök teljes (100:1 arányú) ártértékelésével és a bankjegyek lecserélésével járt, a megújult dinár egyrészt kézzel foghatóan, materiális megvalósulásában érzékelhetővé, hozzáférhetővé tette a komplex gazdasági változások folyamatait, a mindennapi cirkulációban folytonos emlékeztetői, jelölői voltak az új reformoknak. (Ebből a megközelítésből továbbgondolható az a mozzanat is, miszerint az Új Symposion folyóirat nyelvi újtásainak törekvései, valamint az országban az új monetáris jelölők bevezetése között mutatkoznak-e összefüggések, olyan analógiák mentén, mint az addigi értékek felülírása, vagy az újraértékelés folyamatai, az érvényesség körüli koncepciók problematikái stb.) Mindez ugyanakkor a gazdasági mentalitástörténeti kronológia szerint is egy új szakaszt jelentett, hiszen a megváltozott pénzforgalmi címletek az emberek értékalkulációs gondolkodási struktúráit is újraírták, a korabeli híradások így írnak erről a pillanatról: „Bárhol is várták be országunk polgárai az újévet, nyilvános helyen, vagy szűk családi körben, mindenütt jellemző volt hangulatukra a mélységes optimizmus, amely a gazdasági reform megindítása óta erősödik, s most az új dinár bevezetésével elérte tetőfokát.”⁵ Ezt az „optimista” szakaszt a közbeszédben gyakran a jugoszláviai *jólét időszakának* (period blagostanja) nevezik, a korszak mentalitástörténeteit vizsgáló empirikus társadalmi kutatások eredményei szerint az országban élő emberek ezt a fellendülési szakaszt körülbelül az 1980-as évig jegyzik.⁶ Mindemellett a gazdasági miliő átalakulási dinamizmusai nyugtalansággal, káosszal is jártak (pl. munkanélküliség, a konzervatív vezetés ellenállása, gyárak bezárása), ugyanakkor Jugoszlávia fennállásának és történetének egyetlen másik szakaszát sem jellemezte akkora szabad mozgás, mint a de-etatizált, érdekluralizmust elismerő „önigazgatási demokrácia” éveit. Ez a gazdasági közeg hozzájárult azokhoz a feltételekhez, melyben az Új-Symposion folyóirat

² Ivanović, 2012, p. 50–51.

³ Juhász, 1999.

⁴ Woodward, 1995, p. 378.

⁵ Magyar Szó, 1966. január 3., (6678. sz.), 1. o.

⁶ Lásd. Golubović, Spasić és Pavićević, 2003.; Marković, 2002, p. 51–69.

elindulhatott, valamint önmaga is hasonló, szerkezetében, programjában transzformatív erejű, radikális változásokat működtetett, ahogy a recepció kivétel nélkül megjegyzi, a Symposion-mozgalom: újított, kísérletezett, felforgatott és reformált, azaz „újraírta az addigi esztétikai és kulturális paradigmákat”.⁷

Az Új Symposion folyóirat heterogén gondolkodástörténetének irányait több hatás formálta, az elemzések többsége megjegyzi, hogy az avantgárdnak, a modern jugoszláv irányzatoknak, a második világháború utáni európai esszéirodalmaknak éppolyan fontos szerepe volt a Symposion-mozgalom esztétikai, politikai vagy ízlésbeli gondolkodásalakzatainak stimulációjában, mint a Vasárnapi Körnek és Lukács György filozófiájának.⁸ Az utóbbi esetben a kapcsolódás fontosságát és súlyát magyarázhatja, hogy az Új Symposion első, 1965-ös számát Lukács György újraközölte, először 1919-ben publikált, Taktika és etika című tanulmánya indította. A szöveg könyörtelen élességgel fogalmaz meg állításokat a cselekvő társadalmi felelősségvállalásról, a „végcél” megvalósítása érdekében szorongatott helyzetekben, taktikai szükség esetén feláldozandó erkölcsi tisztaságról, hogy megalakuljon „egy minden eddigittől minőségben különböző társadalmi rend, mely nem ismer többé elnyomót és elnyomottat, jöjjön létre, hogy megszűnjön a gazdasági függésnek az emberi méltóságot lealázó korszaka, hogy – mint Marx mondja – a gazdasági erőknél vak hatalma megtöressék, és helyükbe az azok felett való adekvát és az emberi méltóságnak megfelelő uralom kerüljön. (KAPITAL III. 2355.)”⁹

A baloldali elkötelezettséget tematizáló szöveg az emberi méltóság visszaállításáért sürgeti a társadalmi felelősségvállalást, mely az egyetlen helyes etikai és taktikai útnak mutatkozik ahhoz, hogy kivezessen a gazdasági függések és hatalmi elnyomások pusztító hatásaiból. A szöveg értelmében a taktika legfontosabb része a végcél megvalósítása, emiatt a pillanatnyi, reálpolitikai aktualitásokkal való foglalatosságot, „idő- és energiapocsékolás”¹⁰, az etika valódi dimenziója ennél jóval szélesebb kereteket ölt, mércéje pedig az egyéni döntésekben formálódik, melybe inkorporálódik

a teljes társadalom jövőjének, sőt a világnak a sorsa, az embernek: „úgy kell cselekedni, mintha az ő cselekvésén vagy nemcselekvésén múlna a világ sorsának [...] fordulata”¹¹. Lukács kiemeli, hogy itt nem arról van szó, hogy recepteket lehetne előírni a helyes egyéni cselekvések számára, ellenkezőleg, az „etikai öneszmélet” szubjektumban lezajló elkerülhetetlen konfliktusok által formálódik és tarthatja életben a végcél és annak megvalósulását. Jelentőségeltjes gesztus mindazonáltal, hogy a lapszámot indító, prominens első szöveghelyen nem irodalmi- vagy szépirodalmi írásművet helyeztek el.

Habár a folyóirat az első lapszámban nem határozza meg céljainak, esztétikai-elméleti szempontjainak irányelveit egy manifesztumban, a lukácsi gondolatok jelentős erővel mozogtak, és felbukkantak később a folyóirat, és az ahhoz kötődő szerzők gondolatáramlatában. Az első lapszám végén Bosnyák István, a hagyományos szerkesztői beköszöntő helyett a folyóirat végén fogalmaz meg néhány gondolatot „bevezető” helyett: „utószó” gyanánt¹² jegyzetében, melyben az Új Symposiont összetartó „minden egyéni sajátosságokon túlmutató, azokat összefogó KOHÉZIÓS ERŐ”¹³ jelenlétéről és a folyóirat szerzői számára tájékozódást biztosító elvéről értekezik, amely az egyéni esztétikai, szellemi szabadságot nem sértve, „az esetlegesség és tévelygés helyett a határozott orientáció bélyegét nyomja rá a folyóiratra”¹⁴. A két szöveget közelről sem egyneműsítve, de az érvelés szerkezetének irányában felfedezhető némi hasonlóság, egyrészt az egyéni differenciákon túlmutató, közös cél összetartó erejének hangsúlyozásában, másrészt az áldozatvállalás szükségességében: „És úgy, ahogy az egyén két bűn között választva akkor választ helyesen, ha alacsonyabbrendű enjét áldozza fel a magasabbrendű, az eszme oltárán, úgy fennáll ennek az áldozatnak mérlegelő ereje a kollektív cselekedetek számára is; csak hogy itt az eszme, mint a világtörténeti helyzet parancsa, mint a történet-filozófiai hivatottság ölt testet.”¹⁵ „Élni általában véve veszélyes dolog. De miért kellene az irodalmárnak, végső fokon, jobban biztosítva lennie, mint a munkásnak,

⁷ Orcsik, 2012, p. 105.

⁸ Lásd. Szerbhorvát, 2005.; Thomka, 2009.

⁹ Lukács, 1965, p. 1–4.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Bosnyák, 1965, p. 31.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Lukács, 1965.

aki, mondjuk, a nyolcadik emeleten dolgozik, ahonnan munkáját végezve lezuhanhat. Tegye ki magát a veszélynek tehát ő is, hisz éppen ezért irodalmár” – [...] folyóiratunkhoz méltóbb mottót nemigen lehetne találni.”¹⁶ A kollektív felelősségvállalás, a közös ügyekért való fellépés az individuális gyakorlatokkal szemben, súlyos kockázatok és áldozatok, akár az élet (a *Taktika és etika* esetében a gyilkosság) árán – mindkét szöveg emellett foglal állást. Ennek a dilemmának szépirodalmi szövegek vonatkozásaiban való érintettségére a későbbiekben még visszatérek.

Jelentőségteljes, hogy Bosnyák István az irodalmár szerepvállalással járó rizikót, a folyóirat mottójaként értelmezett szövegrészben, az építkezési munkás-sorshoz hasonlítja. Az építkezési dolgozó képzele több jelentéstartományt is megszólaltathat, egyrészt az építés, építkezés vonzatában a szövegépítés, szöveg-építmény mint az alkotómunka tárgya megjelenhet, másrészt viszont lényegibb, hogy a munkás elsődlegesen a gazdasági, és nem a művészi tartományhoz közelebb álló szerepkör, és mint ilyen, inkább gazdasági jelentésvonzatokkal (termelés, ipar, fizikai munka stb.), mint esztétikaiakkal kapcsolódik össze. Ugyanakkor az összevetés pozíciós mértéke a veszély- és a kockázatok vállalásában történik. Az írói és az építkezési munkás szerepkörének összemérése Domonkos István *Redőny* című, publicisztikai írásokat összefoglaló kötetének első szövegében is megjelenik:

„Íróasztalom egy második emeleti szobában áll. [...] Pillantásom egy munkáson állapodik meg. Egy göndör hajú, szőke, ingujjra vetkőzött fiatalemberen. Kezében ásó, szájában cigaretta. Nincs több húszévesnél. Én harminc vagyok. Én vagy te, aki egy másik szobában ülsz valahol, egy másik íróasztal előtt. Odakinn nulla fok körüli a hőmérséklet (az újságból tudom), itt a szobában pedig huszonkettő. A fiatalember kezében ásó, az enyémbe toll. Az enyémbe is, és a tiédbe is. A mienkben. Az övékében: ásó. Amíg az előbbi mondatot leírtam, ő egy ásónyomnyi homokot dobott ki az árokpartra. Ezért a mondatomért, ha nagyjából kiszámítom, kb. 50 parát kapok. Az ő mozdulatának ára, amellyel a homokot az árokpartra dobta, mondjuk, tizenöt para.

[...] A fiatalembernek a föld felszíne a derekáig ér. Én tízméternyi magasságban ülök. Magyarázatokra, kérdésfeltevésre nincs idő, mert most éppen a vízvezetéktercs kigöngyölésével foglalatoskodik. Én szavakba foglalom cselekedetét. A két történés egyidejű, de szavaim egész történelmet ékelnek közéjük. Gondoljunk ebbe bele.

Most ismét az ásót ragadja meg. Újabb mondat születik. Minden mozdulata a mondataim számát gyarapítja.”¹⁷

A *Redőny*ben a kinti hidegben dolgozó férfi és az író közötti elsődleges kapcsolatot a munka és a munkabér jelenti, a munkás fizikai tevékenysége, az ásóval tett mozdulatsorai az írói mondattermelés tőkéjévé válnak, azonban az ásónyomok sorozatainak erő kifejtése kevesebb honoráriummal jár, mint az írói szövések szaporítása. A két szerepkör egymáshoz való erkölcsi viszonyulását a pénzügyi értékkapcsolásokon keresztül gondoltatja végig az olvasóval a szöveg: az író szavainak, mondatformálásainak anyaga mások verejtéke, vére, élete felhasználásával jövedelmet, pénzt termel. A társadalmi munkamegosztásban mindez hatalmi és függési viszony is egyszerre. Hatalmi pozíció abban a hagyományos szerepelgondolásban és összefüggésben, miszerint az író valós életek, események narratív közvetítésében, megformálásában szerzői pozíciójánál fogva a szavakkal történelmet (így eszméket, tudást stb.) alakít, ennek a kifordítását, a függési viszonyulást a groteszkül paradox helyzet bemutatásán keresztül teszi meg a *Redőny*, demisztifikálva az író életeket, történeteket, nemzethagyományokat alakító lejegyző sriptori szerepét: „A műanyag cső földbe helyezett minden méterével rövidül a cikkem. A cső mindkettőnk számára köldökszinór, általa kapcsolódunk a társadalom vérkörébe. Az ásós közvetlenül, én közvetve. Ha ő most letenné a szerszámát és elmenne, nekem is le kellene tennem a tollam.”¹⁸ Ezzel az elbeszélés nemcsak a szöveg romantikus elképzelések szerinti titokzatosságát, „csináltságát” leplezi le, hanem saját kiszolgáltatott helyzetét is tematizálja, a szerzőség narrációk, történetek feletti monopol hatalma helyett alávetett pozíciója lesz lényegibb, az életben tartó köldökszinór csak a munkáson (és valóságán) keresztül érkezhethet: a helyzetet alakító szereplő valójában

¹⁶ Bosnyák, 1967.

¹⁷ Domonkos, 1974, p. 5.

¹⁸ Uo., 6.

az ásós, aki közelebb van a valósághoz, melyhez az író csak közvetve (a szavakon, a nyelven) keresztül kapcsolódik. Ugyanakkor a két szereplő egzisztenciális helyzetét a gazdasági rendszer alakítja, a jelenet tágabban értelmezve az őket körülvevő ökonómiába ágyazódik, melyben a pénzmozgás iránya a szöveg logikájához képest fordított arányú, a pénzügyi kompenzáció az író számára kedvezőbb, holott az elbeszélés következtetéseinek értelmében, a szerzőnek szövege nem is volna, ha az ásós nem dolgozna. Mégis, a társadalmi munkamegosztásban az írói munka hitele (a szöveg vagy a szerző szavahihetősége) nagyobb pénzügyi viszonzással jár, az egyidejű történések közé a szavak ereje, hatalma képes „egész történelmet” ékelni. Továbbá az olvasó is megszólításra kerül, az elbeszélő maga mellé állítja a befogadót a szóékkal szétválasztott társadalmi (és textuális) térben: „A fiatalember kezében ásó, az enyémbe toll. Az enyémbe is, és a tiédbe is. A miénkben. Az övékében: ásó. [...] Odakinn eső szemerklél. Odakinn fúj a szél. Idebenn csend van és meleg. Te, aki ezt olvasod, nagyon is jól érted a célzást. Hogyne értenéd, amikor annyira nyilvánvaló, mire irányul.”¹⁹

A *Redőny* a gazdasági közegnek, képzeteinek mozgását és az irodalmi színtér kapcsolatát a munka, társadalmi munkamegosztás, munkáért járó fizetés motívumok mentén tematizálja, a szöveg valóságosságának, valósághoz való viszonyának feltételein, hatókörén, kiszolgáltatottságán keresztül, az írói és a munkás szerepek kereszteződéseit a gazdasági dimenzióba emelve. Bosnyák István a kötetet foglalkozó kritikájában a *Redőny* című írást „ars journalistica”²⁰-ként azonosítja, mivel a szöveg „közvetlenül is felfedi a szerző intim viszonyulását saját munkájához”²¹. A szövegvilág misztikumából való kitekintés, a szavak, az írás objektív helyzetével, a költői és hétköznapi nyelv értéképzeiteivel, a vers hagyományos szépségeszményeivel való leszámolás Domonkos István korai ars poeticájában is megjelenik, apró kapcsolódás, azonban a *Kontrapunkt (variációk barátom 1963. évi ars poeticájára)* című versben egy komparatív szerkezetben ugyancsak a munkáslét realitását helyezi a vers szövegvilágának valóságosságával groteszk, komikus párhuzamba.

„mert mi a való:
míg írom ím e versemet,
a deszkafalon át hallom,
az újságíró s az ács
hogyan horkolnak, szellengetnek.
S az angyalokat csak kitaláltam,
nem a sorok miatt,
azt hittem, angyallal
szebb a hó, a füst, a házak, a szénnyomok”²²

A fenti, Domonkos István műveiből idézett szövegrészletek gazdasági utalásokkal, és értelmezési keretekkel is rendelkeznek, különös tekintettel a munkáslét és az írói szerepkör összevetésére. A kritikai és ironikus megnyilvánulások ugyanakkor nyelvszemléleti reflexiókat, költészeti és esztétikai jelentésvonzatokat is közvetítenek. Egy hagyományosnak tekinthető költészet- és íróeszménytől való elmozdulás jellemző rájuk, amelyben a „függöny” könnyen elmozdítható, hogy leleplezze a vers- vagy szövegírás hétköznapi meghatározottságát, és a gazdasági közeget, kiszolgáltatottságot, mely az író körülveszi. Ebből a perspektívából közelinek mutatkozik, hogy Domonkos István a jugoszláv gazdasági helyzet reprezentáns alakját, a vendégmunkás karakterét, továbbá léthelyzeti-, kulturális-, gazdasági- és nyelvi tapasztalatait is beemeli szövegvilágába. A későbbiekben ezzel részletesen foglalkozom.

A jugoszláv „Gastarbeiter” jelenség sokat magán visel azokból az attribútumokból, melyek a tágabb gazdaság folyamataiban zajlottak le, a kezdeti optimista, felívelő, majd a későbbi hanyatlással, válságokkal teli jellemzőivel együtt. A vendégmunkásság irodalmi reprezentációi ugyanakkor komplex motivikus dimenziót rajzolnak ki a történeti kontextusról, melyben tükröződnek a korabeli gazdasági valóságot meghatározó döntések, megatartásformák, a gazdasági cselekvések, viselkedések jellemzői, melyek nemcsak az témavilágra hatottak, de az irodalmi nyelvre is. A Gastarbeiter nyelvet megjelenítő irodalmi alkotásokban megmutatkoznak nyelvszemléleti meggyőződések, viszonyulások is, mely szépirodalmi művek analízisében a vizsgálódás keretét a gazdasági eszmék és mentalitások bevonásának összefüggéseiben értelmezem. A továbbiakban a vendégmunkás jellegzetességeinek

¹⁹ Uo., 5.

²⁰ Bosnyák, 1975, p. 47–48.

²¹ Uo.

²² Domonkos, 1964, p. 75.

néhány történeti–gazdasági–publikus ábrázolására térek röviden ki, mely részt szépirodalmi szövegek gazdasági megközelítésű elemzése követ.

4. A Gastarbeiter mint a korszak szimbolikus, archetipikus figurája

A Gastarbeiterek a hatvanas évektől kezdődően kiemelten fontos szereplőjévé váltak a nyilvánosságnak Jugoszláviában, hiszen alig volt olyan család, akit ne érintett volna a társadalmi és gazdasági átalakulásnak ez a formája.²³ A vendégmunkások ábrázolása a publikus narratívában meglehetősen változatos, ambivalens képet mutat, mellyel több történeti kutatómunka is foglalkozik.²⁴ Ulf Brunnbauer amellett érvel, hogy a Gastarbeiterek megtestesítették a jugoszláv gazdaság strukturális hiányosságait, a történész az 1960–70-es évek sajtótermékeit vizsgálva azt állítja, hogy a vendégmunkásokról szóló cikk- és interjúsorozatok az ország megoldatlan problémáira emlékeztették az olvasókat, hiszen a gazdasági kivándorlás, valamint annak kritikája rávilágított Jugoszlávia kapitalista világ gazdaságba való integrációjának buktatóira, melyben a vendégmunkás ennek a kétélű, ellentétekkel terhelt gazdasági átmeneti helyzetnek a kitapintható alakja volt. Vajdasági magyar sajtótermékeket vizsgálva Zakinszky Toma Viktória friss kutatásában hasonló következtetésekre jut: „A vendégmunkás karaktere az időszak sajtótermékeiben is igen ellentmondásos: egyszerre kap pozitív és negatív jelzőket, egyszerre jó hazafi, szerencsétlen, magányos lélek, aki idegenben tengeti napjait, hogy önmagát és családját eltarthassa, és pénzéhes, anyagi javakkal hivalkodó ember, aki az itthon maradt honfitársainak hazudozik a külföldi életről, amely egyáltalán nem olyan fényes, mint ahogy ő állítaná.”²⁵

A gazdasági liberalizációs reformszakasz és a vendégmunkástömeg kiáramlásának kezdetén, 1967-ben Bosnyák István az Új Symposion folyóirat lapjain fogalmazta meg kérdéseit a folyamat erkölcsi, eszmei

megfontolásairól, a gazdaságirányítás döntéseinek etikai kereteiről gondolkodott, és a hatások társadalmi, emberi dimenzióinak föltárása nyomán így fogalmaz: „A gazdasági hasznosságon kívül van-e valamilyen igazolás arra, hogy százezreket küldünk vagy engedünk a nagyvilágba pechalbar-tarisznyával²⁶ [...] azért, hogy holnap nekünk, itthon maradottaknak még jobb, még komfortábilisabb legyen életünk, „emberföltöltő” megszabadult gazdaságunk révén?”²⁷ Bosnyák moralizáló publicisztikai írásában ütközteti a gazdasági haszonelvűséget a társadalmi közeget szabályozó erkölcsi elvekkel, amely problematika rávilágít a gazdasági reformokkal járó ellentmondásosság természetére. A Nyugat felé történő nyitás Jugoszláviát a szocialista országok között egyedivé tette, ugyanakkor sebezhetővé is, a vendégmunkásság állami támogatásával, habár bekapcsolódott a kapitalista viszonyok által alakított globális munkamegosztásba, de intézményi, ideológiai apparátusát nem tudta ehhez az új helyzethez igazítani.²⁸ A gazdasági migrációval Jugoszlávia részben kiszervezte a szocialista állampolgárság egyik legfontosabb pillérét, a foglalkoztatást, egyúttal függővé és kiszolgáltatottá tette a jugoszláv vendégmunkásokat a külföldi törvénykezéseknek (pl. munka, lakhatás, társadalom- és nyugdíjbiztosítás, oktatás stb.). A munkakörülményeket, és a gastarbeiterek helyzetét taglaló sajtótermékek pedig mindinkább emlékeztették a lakosságot, hogy az állam minden ígérete ellenére, láthatóan nem tudja azokat teljesíteni és megvédeni állampolgárait. Az 1971-es népszámlálás adatai szerint a jugoszláv dolgozó korosztály 20%-a külföldi országban dolgozott²⁹ (ugyanekkor, a gazdasági emigráció egyik legdominánsabb évében jelent meg Domonkos István emblemikus verse, a vendégmunkás nyelvet megszólaltató *Kormányeltörésben*).

Nenad Popović jelentőségteljes esszéketében³⁰ a jugoszláv vendégmunkás-jelenséget párhuzamos társadalom létrejöttéként értelmezi, amelyben a Gastarbeiterek mint az ország munkaerő-feleslegei

²³ Szerbhorvát, 2015, p. 123–147.

²⁴ Lásd. Antonijević, 2011, p. 1013–1033.; Brunnbauer, 2019, p. 413–437.; Molvarec, 2017.; Calic, 2018.

²⁵ Zakinszky Toma, 2022.

²⁶ Pechalbar = a korban használatos kifejezés a vendégmunkásokra (ma már kevésbé aktív a köznyelvben).

²⁷ Bosnyák István, 1967, p. 27.

²⁸ Brunnbauer, 2019, p. 435–438.

²⁹ Brunnbauer, 2016. „Migration and Economic Development in Socialist Yugoslavia” ostBlog 2016. márc. 17. <https://ostblog.hypotheses.org/728> Letöltés ideje: 2023. 04. 10.

³⁰ Popović, 2008.

a margóra kerültek ugyan, de egyfajta sötét alteregóként, a gazdasági reformok termékeként, árnyékként húzódtak a társadalom mögött. Ahogy Popović írja: „A Gastarbeiter némán, csendben haladt a drámája felé. A szürkességbe, ez lett különös ismertető jegye. Senkivé vált. Ott munkát keres és kap, és nincs más mondandója. Eltűnt a családi, generációs, anyanyelvi és szakmai kötelékek szövedékéből. A sűrűséget bármely város, bármely ország üres terével helyettesítette. [...] A nyelve makog, vagy hamarosan makogni fog, a lényeg: milyen állást talál. Az előző, természetes élet zamatos, gazdag hálózatát egy hátborzongató ürességre cseréli, amelyben a kapcsolatok geometriája lényegtelen: egy munkás, főnök vagy gazda, gazdasszony, akitől a lakást vagy szobát bérli, szobatárs, akivel együtt él talán egy munkásszállón, ennyi. [...] A gastarbeiter történet nélküli ember. Azért jött, hogy ugyanazt a munkát végezze, mint korábban, csak egy kicsivel több pénzért.”³¹

A vendégmunkások elsődleges attribútumai, meghatározottsága gazdasági jellemzők mentén értelmezhető, a kiutazási célországokban is árnyéként húzódtak meg a társadalom mögött, nem csak Jugoszlávia vonatkozásában, hiszen a fogadó országok, például Németország esetében is a vendégmunkástömeg nagyjából „láthatatlan” maradt – a konjunktúra háttere, mint arctalan munkaerő, melyhez hozzájárult, hogy a gazdasági emigránsok jellemzően illegalitásban dolgoztak, hogy elkerüljék a társadalombiztosítással és adózással járó pénzügyi terheket.³² A vendégmunkások reprezentációja korabeli sajtótermékben sokhelyütt erősíti Popović árnyék-társadalomhoz hasonlított elgondolásait, valamint tárgyiasítva, gazdasági jellemzők mentén értelmezi helyzetüket, egy 1973-as Magyar Szó cikkben például a következőt olvashatjuk: „Egy nagy példányszámú nyugatnémet képeslap nemrég

összehasonlította egymással az NSZK-ban dolgozó külföldi építőmunkásokat, és arra a számunkra igen hízogó megállapításra jutott, hogy egy jugoszláv munkás annyit ér, mint két olasz, három spanyol vagy négy török [...]”³³ A cikkhez tartozó illusztrációban egy nyugatnémet hetilap ábrázolását közlik, melyben a vendégmunkások körvonalai kivehetők, azonban ők maguk láthatatlanok, arctalanok – pontosabban, személyüket, felismerhetőségüket kitörölték a képről. (1. kép)

A sajtóban, nyilvános beszédmódokban a vendégmunkásokhoz kapcsolt jelentések fogalmi készlete dominánsan gazdasági megközelítésű. A fenti idézet szerint az építőmunkások testesítik meg és teszik összehasonlíthatóvá a Gastarbeiter munkaerő értékét, nemzetiségük csökkentheti vagy növelheti piaci árakat. Jelenlétük azonban többretegű jelentéssel is bír, hiszen a munkáltatók számára a vendégmunkás olyan munkaerő, amely kisajátítható értéket képvisel, ezzel szemben a társadalom és államigazgatás szemszögéből „láthatatlan” tömeg, mivel egyrészt nem rendelkeznek állampolgári jogokkal, másrészt jellemzően illegálisan tartózkodnak a külföldi országokban, így az állami szervek számára nem kitapinthatók, harmadrészt sokáig hozzájuk kapcsolódott az a később tévhitnek bizonyuló nézet, hogy jelenlétük időszakos – ez a tartós átmenetiség hosszú évtizedekre beépült a vendégmunkások identitásába.³⁴ Ezt a jelenséget érzékletesen tükrözi Max Frisch elhíresült mondata: „Mi munkásokat hívtunk, és emberek jöttek!”³⁵

Egy másik sajtótermék, a NIN belgrádi magazin 1971-ben a vendégmunkások gazdasági értékének, hasznosságának vonatkozásában reprezentáns címet adott egy interjú- és cikksorozatnak: „Mi smo marke i za markel”, ami tulajdonképp szójáték: „Mi vagyunk a [német] márka márkája”. A vendégmunkások és a német pénzeszközök körforgásának elemi összefonódására utaló, ironizáló jelmondat érzékletesen fejezi ki, hogy a Gastarbeiterek miként váltak szimbólumaivá, megtestesítőivé, márkajelvé a német pénznemnek, egyúttal miként vettek részt önmaguk is a külföldi ország fizetési eszközeinek, gazdaságának működésében. (2. kép, lásd következő oldalt)

³¹ „Gastarbajter je otišao pak u svoju dramu nijemo, u tišini. U sivilo, koje je njegov znak raspoznavanja. On postaje nitko. Tamo traži i dobiva posao i nema što više za reći. Doma je iščezao iz spleta obiteljskih, generacijskih, zavičajnih, profesionalnih veza. Gustoću je zamijenio zrakopraznim prostorom bilo kojeg grada, bilo koje zemlje. Jezik natuca ili će uskoro natucati, glavno je kakav je posao našao. Prebogat, sočnu umreženost dotadašnjeg, prirodnog života mijenja za jezovito prazninu u kojoj je geometrija odnosa bez ikakve supstancije: predradnik, šef ili gazda, gazdarica koja iznajmljuje stan ili sobu, cimer s kojim se dijeliš, možda u nekoj baraci, i to je sve. [...] Ti si ništa, i za druge i za vlastitu utjehu. Gastarbajter je čovjek bez priče. Došao je raditi isti posao kao i prije, samo za nešto više novca.” In Popović, 2008, p. 27. [T. T. szerző saját fordítása]

³² Ivanović, 2012, p. 50–51.

³³ W1973. december 30., (358. sz.), 5. o.

³⁴ Molvarec, 2017, p. 233–241.

³⁵ „Wir riefen Arbeitskräfte, und es kamen Menschen!” (Max Frisch, 1965) [T. T. szerző saját fordítása]

1. kép:

J. Garai Béla – *Csábít a nagyobb kereset*

Forrás: Magyar Szó, Újvidék, 1973. december 30., 5. o.

A vendégmunkás a jugoszláv gazdaságtörténet alakulásának, kudarcainak jellegzetességeivel szembeesít, annak archetipikus figurája, Boris Buden úgy fogalmazza meg a Gastarbeitert, mint aki „a jugoszláv szocialista öngazgatási rendszer dialektikus fenegyereke, megszegett ígéreteinek élő metaforája, de egyben lendületének és alkotóerejének kifejezője is. Ugyanakkor jelenünk korai tünete. [...] A Gastarbeiter ennek az új világnak, a globális neoliberális kapitalizmusnak az úttörője. Kitaposta az utat, átlépte a szocialista idilli jóléti társadalom határait a jobb élet keresésének reményében, de csak azért, hogy abba belépve örökös vendégül maradjon. A vendégmunkás külföldi lett, és az is maradt, abban a társadalomban és kultúrában is, amelyet elhagyott, valamint abban is, ahová vendégként érkezett. [...] Akárcsak a kapitalista modernizáció korai időszakának proletárai, a gastarbeiter szülőföld

nélkülivé vált, persona non grata lett, az általa teremtett világban.”³⁶

A 60–70-es évek vendégmunkássorsok vizuális ábrázolásainak kiemelkedő alkotója Dragutin Trumbetaš

³⁶ „Gastarbijter is a dialectical bastard of Yugoslav self-managerial socialist system, a live metaphor of its broken promises but also an expression of its vitality and creative potential. At the same time, he/she is an early symptom of our contemporaneity. [...] Gastarbijter is the pioneer of this new world, global neoliberal capitalism. He/she clears its paths stepping deliberately over borders of idyllic societies of social welfare, which, in search for better life, he/she leaves, because he/she never found its place in them – but only so that entering them anew he/she could stay their eternal guest. Gastarbijter was and remained a foreigner, in society and in culture which he/she abandoned as well as in society and culture where he/she came as a guest. [...] Like proletarians from the early period of capitalist modernization, gastarbijter was and remained a man/woman without homeland, persona non grata in the world he/she creates.” In Buden, 2016. „the gastarbijters” eicpc.net 2016. december 4–6. <https://eicpc.net/calendar/1449160854.html> Letöltés ideje: 2023. 04. 10. [T. T. szerző saját fordítása]

2. kép:

Mennyire éri meg egy jugoszlávnak külföldön dolgozni? Mi vagyunk a márka márkája

Forrás: NIN, 1971. november 25³⁸

horvát illusztrátor és író, akinek szépirodalmi szövegeivel tervezetten (például a Pušaci i nepušaci³⁷ ötkötetes, vendégmunkásokat tematizáló regénysorozatával) a diszsertáció későbbi szakaszaiban foglalkozom. A reprezentáció vonatkozásában azonban lényeges megemlíteni Gastarbeiter című, erősen fekete humorú, groteszk jelenetekkel dolgozó grafikai kötetét, amely

1977-ben jelent meg Frankfurtban, a kötet érdekessége, hogy a bevezető- valamint az illusztrációt kísérő szövegek a német mellett a „Gastarbeiter-nyelveken” (horvátul, olaszul és törökül) szerepelnek. (3–8. kép, lásd következő oldalak) ³⁸

³⁷ Trumbetaš, 2009–2013.

³⁸ ostBlog 2016. Ulf Brunnbauer: „Migration and Economic Development in Socialist Yugoslavia”, márc. 17. <https://ostblog.hypotheses.org/728#more-728>

3–8. kép:

Illusztrációk Dragutin Trumbetaš *Gastarbeiter* című művéből

Bild 61 Konservierung des Gastarbeiters
Slika 61 Konzerviranje «gastarbajtera»
Disegno 61 Conservazione dei Gastarbeiter
Resim 61 Misafir işçi konservesi

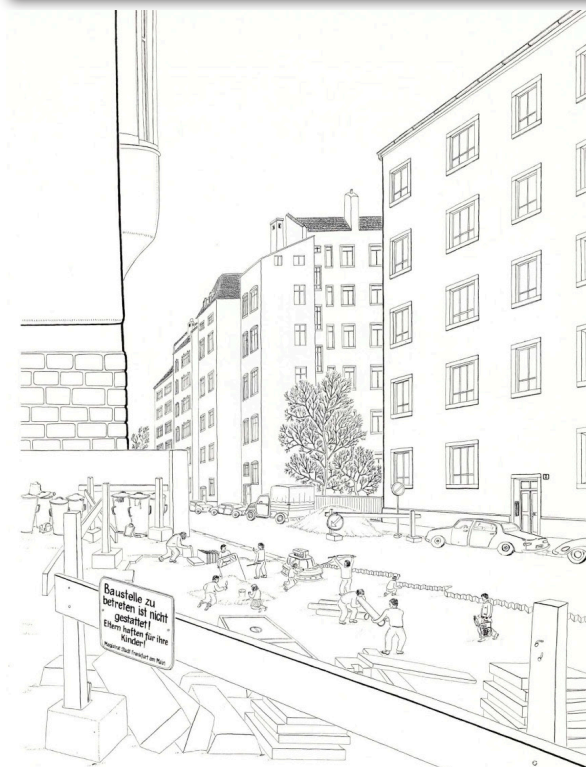

Bild 56 Gastarbeiter-Kinder spielen Gastarbeiter
Slika 56 Gastarbajterska djeca se igraju «gastarbajtera»
Disegno 56 Figli di Gastarbeiter giocano ai Gastarbeiter
Resim 56 Misafir işçilerin çocukları misafir işçilik oynuyorlar

Bild 44 Gastarbeiter-Wege
Slika 44 Gastarbajterski «puti»
Disegno 44 Strade dei Gastarbeiter
Resim 44 Misafir işçi yolları

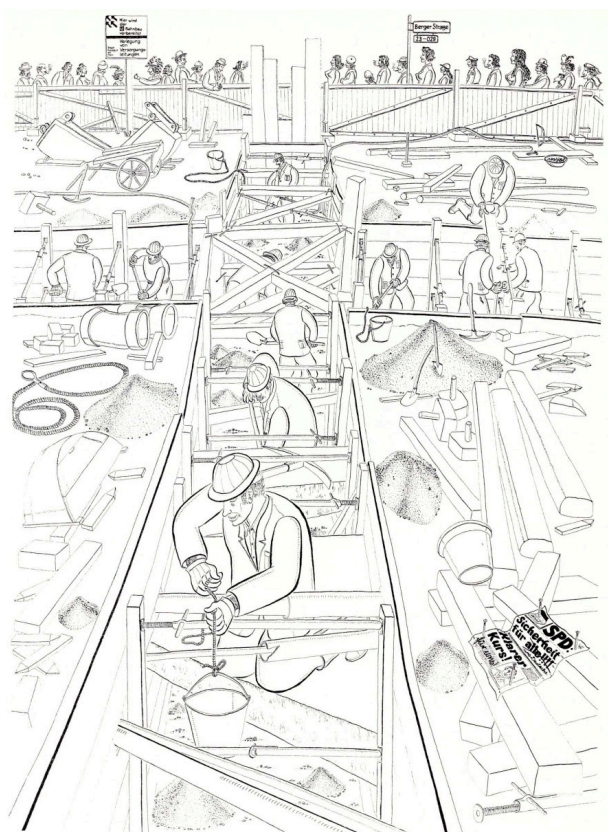

Bild 31 Gastarbeiter-Kreuz Disegno 31 La croce dei Gastarbeiter
Slika 31 Gastarbajterski križ Resim 31 Misafir işçi çarmıhı

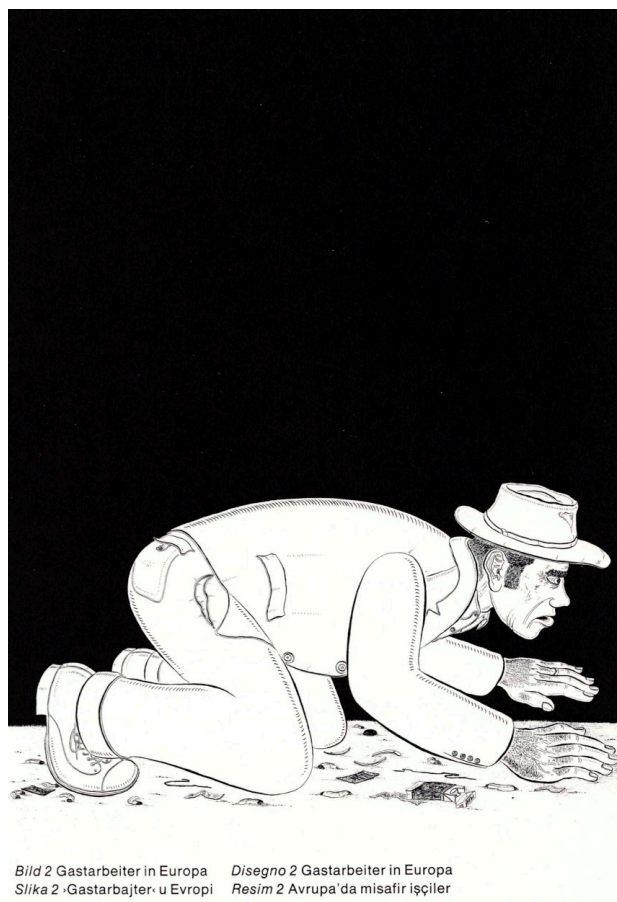

Bild 2 Gastarbeiter in Europa Disegno 2 Gastarbeiter in Europa
Slika 2 'Gastarbajter' u Evropi Resim 2 Avrupa'da misafir işçiler

Forrás: Dragutin Trumbetaš (1977). *Gastarbeiter*. Mit einem einleitenden Text von Gerhard Zwerenz. Frankfurt am Main: Büchergilde Gutenberg (címlap, 61., 56., 44., 31. és 2. számú képek a kiadványból).

5. A vendégmunkásság váltakozó megnevezései

*Svima onima koji su otišli da bi se vratili*³⁹

A gazdaságirányítás számára fontos volt a vendégmunkások visszatérése az országba, és ez nem csupán távoli elképzelés vagy politikai üzenet volt: Céltudatosan jelentős pénzt és figyelmet fordítottak arra, hogy állampolgáraik a rövid időn belül hazajöjjenek, hiszen több konzervatív vezető a jugoszláv társadalom ideológiai fellazulásának veszélyét látta a munkaerőexportban, nem is ok nélkül, ugyanis a külföldön munkát vállalók esetében a politikai befolyásolást valóban megnehezítette. Emiatt az időszakosság különös jelentőségű

fogalom a jugoszláv vendégmunkásság folyamatainak megértésében, mindezt jól tükrözi a hivatalos megnevezés is: *radnici na privremenom radu u inostranstvu* (ideiglenesen külföldön munkát vállalók). A politikai vezetés elgondolásában a vendégmunkásoknak csak néhány évig kellett külföldön maradniuk, amíg elül a gazdasági vihar, és stabilizálódnak a reformok okozta hatások és változtatások. A időszakosság hangsúlyozása a politikai kommunikációban határozott distinkció volt, hogy megkülönböztessék a vendégmunkást a 'valódi' emigránstól, amely a közbeszédben olyan negatív mellékjelentéssel bírt, mint a rendszerrel szembeni kiábrándultság és a jugoszláv-ellenes migráció (*neprijeteljska emigracija*). Az országok közötti egyezmények a kétoldalú szerződésekben megszabták az időszakosság kereteit, az úgynevezett rotációs elvet rögzítve írták elő a kötelező hazatérést: néhány év (1–2) elteltével a vendégmunkásokat új munkaerővel kellett felváltani, ha a befogadó országban még szükség volt munkaerőre.

³⁹ „Vissza tudjanak térni mindazok, akik elmentek” In Ivanović, 2012, 45. [T. T. szerző saját fordítása]

A visszatérés nemcsak Jugoszlávia, de a befogadó országok részéről is kívánatos volt. A jugoszláv nyelvben a jelenség megnevezésére a németből átvett, a periodikusságot érzékeltető *Gastarbeiter* (*gastarbajter*) szót használták, nem véletlenül, a vizsgált időszakban a kulminációs területek Nyugat-Németország és Ausztria voltak, ez a két ország a jugoszláv vendégmunkások 80%-át foglalkoztatta.⁴⁰ A *Gastarbeiter* címke jelentéstartománya illusztrálja a kiutazási célországoknak azon törekvését, miszerint elismerik a külföldiek gazdasághoz való hozzájárulását, ugyanakkor hangsúlyozzák az ideiglenes, vendég-lét gondolatát, a munkaerő-szükséglet rövidtávú felfogását.⁴¹ Fontos megjegyezni, hogy a gazdasági emigránsokra vonatkozó adminisztratív kifejezések gyakran váltakoztak az országok szinte mindegyikében, kezdetben Németországban és Ausztriában is a *Fremdarbeiter* volt használatban,⁴² viszont tekintettel arra, hogy a szó erősen megbélyegződött a Harmadik Birodalom idején, a kényszermunkásokra emlékeztetett, a hivatalos kommunikációban hamar elhagyták. A váltakozó megnevezések közül (*Ausländische Arbeitnehmer*, *Ausländische Arbeitskräfte*, *die Leute mit dem Migrationshintergrund*)⁴³ a *Gastarbeiter* vált a köznyelvben népszerűvé, amely pontosan ábrázolja és érzékelteti a külföldi munkavállalók bizonytalan helyzetét, a folyamatos távozás és folyamatos érkezés (se itt-, se ottlét) közötti létet.

6. A gastarbeiter poézis (Domonkos István: *Kormányeltörésben*)

„a vers sorsa a regényé a kultúráé
hivalkodó nyárspolgári aggódás
nyakunkban a munkanélküliség
az infláció”⁴⁴

„imao bih želju da se sredim pa da idem
kući jer sada je već proleće na leto možda će

*biti sve lepo ne znam kako bih mogao
da se sredim pa da idem kući*⁴⁵

Domonkos István *Kormányeltörésben* című verse a 20. századi lírahagyományban kiemelt pozícionáltságú, ugyanis konszenzusosan kötődik a költői nyelvhasználat és érvényes költői szereptudathoz kapcsolódó nagy fordulat váltásszükségletéhez, újfaja poétikai orientációjához. A líranyelvhez kötődő kellékkészlet-elmozdulása, a hétköznapi és költői nyelv alapviszonyait újragondoló, nyelvfilozófiai összefüggésekbe ágyazódó esztétikai–irodalmi–lírai dilemmák mentén kialakuló verselképzelések és poétikai irányultságok hatása európai viszonylatban is megfigyelhető. Nemcsak Domonkos István választja a vendégmunkás-szólamát, hanem horvát nyelvterületen Ivan Slamnig, az osztrák líranyelvben pedig Ernst Jandl költeményei reflektál a nyelvfordulat problémáira a *Gastarbeiter* szubjektumán, nyelvén keresztül. Mindhármuk költészetét az irodalmi nyelvi kísérletezés jellemzi. Nemzeti értelmező közegük a nyelvi költészet kiemelkedő pionírjai közé sorolja őket. Domonkos, Jandl valamint Slamnig életművének fontos költői törekvése, hogy olyan formákat ragadjanak meg – a leértékeltet, banálist, triviálist, hétköznapi, hibásat, alkalmatlant –, melyek korábban kívül estek az esztétika területén. Ezzel alapjaiban formálták át a poétikai gondolkodás korban bevett, hagyományos módozatait, szövegeik a költészeti hagyományokkal való szakítás tervezeteit, lehetőségeit mutatják fel és készítik elő. A tanulmányom célja összehasonlító elemzést végezni a vendégmunkás poétikai beszédmódjainak az említett költészetekben megfigyelhető kereszteződéseiről, valamint arról, hogy a *Gastarbeiter* nyelvet megszóllaltató költemények hogyan ütköztethetők gazdasági kérdésekkel, jelentésekkel, metaforákkal. Ugyanis a horvát, osztrák és vajdasági magyar területek is kiemelkedően érintett régiói voltak a jugoszláv vendégmunkás-kirajzásnak. Ezért a *Gastarbeiter*, mint lírai szerepválasztás és a jugoszláv gazdasági reformok – amelyek meghatározó módon alakították a térségek léthelyzeti-, kulturális-, nyelvi tapasztalatrendszerét – együttes elemzése egyelőre kiaknázatlan értelmezési

⁴⁰ Ivanović, 2012, p. 69.

⁴¹ Mihajlović, 1987, p. 188.

⁴² Ivanović, 2012, p. 26–30.

⁴³ Mihajlović, 1987, p. 188.

⁴⁴ Domonkos, 1998, p. 128.

⁴⁵ „volna egy kívánságom hogy rendbe hozzam magam és hazamenjek mert most már tavasz van nyárra tán minden szép lesz nem tudom hogyan hozhatnám rendbe magam s hogy mehetnék haza” In Domonkos: *Hangok*, In *Őnarckép novellával*, 1986, p. 68. [Orcsik Roland fordítása]

lehetőséget kínál. Ilyen megközelítésben azt igyekszem majd vizsgálni, hogy a versnyelvek, valamint a benne tematizált gazdasági helyzetek miként vesznek részt önmaguk is, mennyiben válnak elemeivé annak az ökonomiai közegnek, amelyet megjelenítenek és képviselnek. Jelen dolgozatban egy szűkebb fókuszú analízisre, kizárólag Domonkos István *Kormányeltörésben* című versének gazdasági dimenzionáltságú elemzésére, valamint a versértelmezések, a nyelvfordulathoz kapcsolódó költői szemléletváltás és az ezzel egyidejű gazdaságelméleti, gazdaságtörténeti folyamatok tükrözésére, összevetésére teszek értelmezési javaslatokat.

Domonkos *Kormányeltörésben* című verse számos elemző figyelmének fókuszába került, ugyanis a vers erőteljes nyelvi világával új módokon ragadja meg a lírailag tárgyalható valóságot, emiatt a 70-es évektől kibontakozó nyelvfordulat irányváltásainak és a kanonizált költészet demitologizációs folyamatainak kiemelt szövegeként tartja számon a recepció. Domonkos ehhez a vendégmunkás szolamát választja, olyan emberek nyelvét, akik kénytelenek valamilyen nyelven megszólalni és beszélni anélkül, hogy szisztematikusan megtanulták volna azt, a korlátozott kódok, az infinitívusz, a nyelvtani és szintaktikai hibák törmelékes nyelvén – ez a szerepdöntés egy alulról megragadott tapasztalati bázis, olyan esztétikai-morális stratégia, mely nem csak grammatikai meghatározottságú, de társadalmilag és gazdaságilag konkretizált nyelvi szabálytalanságok rendszerét is jelenti. A *Kormányeltörésben* gazdasági olvasatával mindezidáig kevés elemző foglalkozott, ebből a vonatkozásból kiemelkedő jelentőségű Kulcsár-Szabó Zoltán nagyhatású tanulmánya, mely a tulajdon és tulajdon nélkülség kérdését tematizálva helyezi értelmezői összefüggésbe a szöveg nyelvi, nyelvelméleti stratégiáit, gazdasági jelentések és fogalmak vonzataival.

Domonkos István írói produkciójának meghatározó szereplője a vendégmunkás, az életműben számtalan helyen megjelenik, a Tolnai Ottóval közösen írt *Valóban mi lesz velünk*⁴⁶ versgyűjteményben, *A kitömött madár*⁴⁷ regényben, a *Redőny*⁴⁸ publicisztikai írásainak több

helyén, az *Önarckép novelláival*⁴⁹ kötetében, az *Áthúzott versekben*⁵⁰, a *Válogatott versekben*⁵¹, valamint a *Prevodi trajanja*⁵² szerb nyelven írott kötetében. A vendégmunkás karaktere Domonkos vers- és prózavilágában többdimenzionáltságú. A Gastarbeiter egyrészt a szövegek esztétikai, formai karakterének meghatározó nyelvi helyzetét, lehetőségeit, korlátait jelenti, másrészt etikai és társadalomkritikai dilemmák, gazdasági kérdések megrázkódtatásainak elszenvető, közvetítő és megtestesítő szereplő, hiszen ez a szerepkör lehetőséget ad arra, hogy feltárjuk a gazdasági reformok emigrációpolitikája által alakított életsorsok kudarcainak és lehetőségeinek ellentmondásosságát, a szocialista Jugoszlávia, valamint a kapitalista nyugat gazdasági malomkövei között őrlődő nomád árny-szobjektumok, a vendégmunkáslét szegmenseit.

A *Kormányeltörésben* vers öt mottóval indít, ebből négyet a *Közgazdasági kislexikonból* idéz. Ezek a részletek az izzasztó rendszerek, a magántulajdon, a proletariátus, valamint a népeesség immigrációja definíciós fogalmi alapját jelölik ki a versszöveg megjelenése előtt. Az izzasztó rendszereket a „munkaintenzitás növelésének különféle rendszerei”-ként határozza meg a szöveg, melyek realizált formában egyrészt olyan üzemeket, gyárakat jelentenek, melyek egy országba újonnan érkezett, jellemzően illegális munkásokat foglalkoztatnak, másrészt olyan munkaviszonyt jelölnek, melyben a munkás és a munkáltató között közvetítő jár el, aki a lehető legalacsonyabb bérezés mellett ítéli oda a munkásoknak a megbízásokat. Ezeknek a konkretizált gazdasági jelentéstartományoknak az összefüggéseire a vers több tematikus pontja is rávilágít: „én menni külföld / mit munkaengedély / kofferban szalonna / két kiló kenyér”⁵³. A hivatalos utakat megkerülő, a munkavállalás adminisztrációs terheire fittyet hányó vendégmunkás optimista útnak induló lendülete, a döntésének következményeit felméretlenül kalkuláló gondolkodása, és ezzel kizsákmányolt helyzetbe kerülése ellenpontozást nyer néhány sorral később. Társadalmi-állampolgári (láthatatlan) státuszának hatóköre egészen a zsigerébe férközik: „nem merni lehunyni

⁴⁶ Tolnai és Domonkos, 1968.

⁴⁷ Domonkos, 1968.

⁴⁸ Domonkos, 1974.

⁴⁹ Domonkos, 1986.

⁵⁰ Domonkos, 1971.

⁵¹ Domonkos, 1998.

⁵² Domonkoš, 1970.

⁵³ Domonkos, 1998.

szem / hallani egér kapar”; „gatyámban lenni nagy nyomás / nyomás lenni illegalitás”; „én gyáva / rezegni nagyon”⁵⁴.

A törvényes alapot nélkülöző státusz, az illegalitás gondolkörében a vers több jelentésárnyalatban, megközelítésben is tárgyalható, a társadalmi kézzelfoghatatlanság (állampolgári jogok hiánya, tulajdon- és nyom nélkülség) jellegzetes módozatai nyelvi szinten is megmutatkoznak. A globális tőke áramlatában személytelenül, munkaerőre szűkült szubjektum „a vers szintaktikai szabályoktól javarészt megtisztított szövegében eleve, nyelvileg nem tudja kifejezni a tulajdonlást”.⁵⁵ Ezzel párhuzamosan így az is érvényesül, hogy a beszélőt és befogadót feltételező diszkurzív helyzetben az olvasó képtelen a tulajdonjogokat átlátni és hozzákapcsolni a beszélő 'én'-hez. Ebből következően nem látja teljesen a beszélő alanyának körvonalait, a tulajdonok, viszonyok, hozzátartozóságok olvashatatlanságának, felismerhetetlenségének hiányában a személyességet teljesen elutasító szerkezet érvényesül, a szöveg terében lehetetlenné válik a lírai én hitelesítése az olvasó azonosításán keresztül. A nyelvi- és társadalmi tulajdonnélkülség a szubjektum önérvényesítésének képtelenségével, ugyanakkor az olvasó számára a beszélő azonosíthatatlanságával, felismerhetetlenségével jár, a rejtőzködés alakzatai több vershelyen is érvényesülnek: „én állni / állni kassza előtt vakon / élet jönni inkognitó / vágni engem nyakon”.⁵⁶ A 'vakon' ebben a nyelvi szerkezeti formában két jelentésolvasat lehetőségeit is hordozza, egyrészt az 'én' látásra való képtelenségét, vakságát, másrészt a 'kassza előtt vakon' állás hangsúlyában a pénzügyi szerkezet (rendszer) számára az 'én' nem-láthatóságát (láthatatlannak levését). Mindkét perspektivisztikus megközelítésben az 'én' kiszolgáltatott helyzetbe kerül, mely az én-nem-láthatóság, én-nélkülség alternációit, jelentéseit hordozza, azt a liminális közegállapotot, mely az illegalitás területe is egy társadalomban.

Tágabb értelmezési keretben a *Kormányeltörésben* lecsupaszított versnyelve összefüggésbe hozható a gazdasági csereakciókhoz leszűkített illegalitás nyelvével és nyelvkészletével, melyben a megnyilatkozásoknak

gyakran egyedüli szabályozója a tranzakció véghezvitele és a kapcsolat árupiaci jellege. Idekapcsolhatók továbbá a vendégmunkásokhoz gyakran kötött törvénytelen gazdasági-pénzügyi tevékenységek, mint csempészség, svercelés, feketézés, illegális pénzváltás stb., melyben a diszkurzív folyamat feltétele a biztonság megőrzése érdekében, hogy a beszélők személyének rejtve, inkognitóban kell maradnia – ennek érdekében a felismerhetőségre, személyesség tulajdonviszonyaira vonatkozó nyelvi formákat kizárják a kommunikációs folyamatból.

A vers több helyen ironizáló gesztusokkal reflektál gazdaságideológiai frázisokra, az egyik erre vonatkozó markáns részlet a szöveg kezdetén helyezkedik el: „koponyánkból a habverő / nyele kiáll / világ / pro-árjai / világ / kontra-árjai”, mely szövegrész is bevonható az illegalitáshoz kapcsolt értelmezési tartományba. A vendégmunkások jellemzően a társadalom háttérében, ideiglenesen vagy törvénytelen keretek közötti működésének lakói, a „visszajára fordított”, kontra-lét jellemzi őket a normatív szabályokhoz igazodó (pro) életrendhez képest. A 'pro' határozószó, mint a valami mellettiség pozitív jelentéstartományának ellenpontja a két sorral lejjebbi negatívumot jelző 'kontra', az ironikus nyelv-játék alapja a 'világ proletárjai, egyesüljetek' felhívó jelszó, az egymáshoz kapcsolódás (egyesülés) lehetetlensége azonban a két szó jelentéstartami ellentartásból képződik meg a szöveghelyen. A 'pro' és 'kontra' szavak mellett leválasztva, és így kiemelt pozícióban szerepel az 'árjai', mely két jelentést is megérzékít, egyrészt az áradat, áradás (tömegáradat, szóáradat) képzeteit jelenítheti meg, másrészt a fasiszta szóhasználat értelmében a felsőbbrendűnek képzelt népcsoport jelentéstartományát – ebben a vonatkozásban az 'árja' olyan személyeket jelöl, akiket a törvénykezések (zsidótörvények) teljes jogú állampolgároknak minősítettek, valamint az akikkel szembeni társadalmi csoportok súlyos kegyetlenség elszenvedői voltak. A 'pro-árjai'-val szembeni 'kontra-árjai' így összefüggésbe helyezhető a társadalmi-gazdasági státusszal rendelkező és nem-rendelkező (legalitás, illegalitás) eddigiekben taglalt gondolatmenetével. Ugyanakkor a szöveg líra-elképzelése is tükröztethető az illegalitás gondolkörével és a nyelvi fordulathoz kapcsolt értelmezéseivel, amennyiben a versnyelv konfrontálódik a korábbi poétikai hagyományokkal, kontrája azoknak, hiszen esz-közében, megnyilatkozásában, szólamában, formájában

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Kulcsár-Szabó, 2006, p. 86.

⁵⁶ Uo.

az addig „illegálisnak”, „törvénytelennek” tekintett költészeti módszerekből és módozatokból merít.

A vendégmunkássors-választás gyakran egy összetett befektetés-sorozatként reprezentálódott, melyben a spekulációs folyamat több területet is érintett, ezeknek kalkulációs elemei a hozamtermelés reményében és veszteségek felmérésében anyagi, ugyanakkor személyi vonzatokat is érintettek, például: vagyonszerzés, családi kapcsolatok, nyelvtudás, munkatapasztalat, időszakosság stb. A spekulációs befektetési folyamat így a gazdasági racionalitás, valamint a privát dilemmák, személyes morál dimenziói mentén pozicionálódtak. Ez a problematika a versszöveg több helyén megmutatkozik: „én gondolni / én nem menni haza / fogni kapa / emelni életszínvonal / kapni gerincből / görbe vonal”. Az életszínvonal emelése a vendégmunkáslét árán szerzett vagyonnal a szubjektum erkölcsi tartásában károkkal jár, megalkuvással, a materiális meggazdagodásba való gasztabeiter-befektetés egyúttal lélektani válság okozója – melyek közötti kapcsolatot a vers nyelvi szinten is érzékelteti (életszínvonal, gerinc görbe vonala), így a szöveg az 'én' személyiségének morális kudarcát a pénzügyi meggazdagodásával helyezi egy síkba. A vendégmunkássághoz kapcsolódó gazdaságtörvénykezés is spekuláción alapult, az államvezetés bízott abban, hogy külföldön dolgozó állampolgáraik hozzájárulnak a gazdaság helyrebillentéséhez, remélték, hogy a megkeresett tőkéjük beáramlik az országba, számítottak arra, hogy befektetéseik segítik majd a gazdasági fejlődést, mindehhez pedig essen- ciálisnak látták és feltételezték a vendégmunkások visszatérését Jugoszláviába. A kurrens gazdasági- és társadalomtudományi elemzések szerint ezek a spekulációk többnyire nem realizálódtak,⁵⁷ a munkaerő-export nem jelentett kiutat az országban uralkodó gazdasági problémákra. A gazdaságtörvénykezési spekuláció ebben a viszonylatban összefüggésbe hozható a fogadás típusú szerencsejáték logikájával, melyben a gamblinget a gazdaság folyamatos növekedésében való hit vezérli, hiszen a vezetés a vendégmunkások jövőbeli pénzügyi viselkedéseire, döntéseire és vagyonszerzésének mennyiségeire vonatkozó várakozásait kalkulálta bele a gazdasági reformok törvényeibe, a gazdasági rendszer átalakítását ebben a tekintetben a

jövőidejűség bizalma jellemezte. A hivatalos eljárásrend a pénzügyi spekulációit, valamint az ökonómiai fellendülést a vendégmunkások ígérettevéhez is kötötte, mely illokúciós aktusként a vezetés számára biztosítéka volt annak, hogy a jugoszláv gasztabeitek (és így tőkéjük, új szak- és nyelvtudásuk) visszaáramlik a gazdaságba. A versben a szerencsejáték-szerű befektetés képzete az alábbi szöveghely vonatkozásban nyerhet értelmezési perspektívát: „én megszokni / tőkés munkafegyelem / lenni két szabad napom / az elbocsátás réme / ülni futószalagon / ő lenni profitom / én szerezni óriás vagyon / élet lóversenyen kukkertokkal / vágni engem nyakon”. A gazdasági emigráns kizsákmányolt helyzetét érzékíti meg a szövegrész, melyben 'az elbocsátás réme' tételeződik groteszk, ironizáló módon – profitként. Ebben a vonatkozásban az 'óriási vagyon' egyrészt értelmezhető a pénzügyi felhalmozás jelentéskörében, másrészt relevánsnak tűnik az az olvasat is, miszerint az 'óriás vagyon' az 'elbocsátás réme' profitra vonatkozik és utal vissza, így az 'én' ebben a groteszk minőségben értelmezve az 'elbocsátás rémét' halmozta fel, és abból gazdagodott meg. A gambling jelentésköre az 'élet lóversenyen kukkertokkal' sorral bontakozik igazán ki, amely a fogadás képzeteit eleveníti meg, valamint azt a helyzetet, amelyben a házardjáték pénzügyi befektetésének alapja nem tárgyi, vagy szerencséhez köthető kockázatokon múlik, hanem élőlények fizikai (munka)erő teljesítőképességén. Az 'élet' a versben permanensen hatalmát gyakorolja az 'én'-en, az idézett részletben 'kukkertokkal' vágja nyakon, vagyis a lóverseny-jelenetet megidéző helyzetben a fogadás szerepköréhez kapcsolódó tárgy, és egyúttal az eszköz birtoklása a megfigyelő hatalmi pozícióját jelöli ki, akivel szemben a megfigyelt kiszolgáltatottabb helyzetben van. Az 'élet' hatalmi fölényhelyzetét az 'én'-hez viszonyítva gazdasági jelentésekben is megfigyelhetjük a versben: „élet nercbundákban jönni / vágni engem nyakon”; „élet honorárisan jönni / vágni engem nyakon”. A gazdasági spekuláció értelmezési körébe bevonható maga a nyelv is, mint beruházás tárgya, amely a munkához, így tőkegyarapításhoz szükséges termelőeszközként tárgyasul. Az objektivizált nyelv gesztustervezetét más szöveghelyek is erősítik (a vers nyelv tárgyasításának vonatkozásairól több elemző

⁵⁷ Vinski, 1972, p. 117–130.

értekezik⁵⁸), különösen a verskezdet: „én lenni / én nem tudni magyar / élni külföldi élet / pénz nyelv zászló / himnusz bélyeg”, ahol a vendégmunkás „cseretárgyai”, váltó-instrumentumai sorakozódnak fel. A poétikai beszédmód nyelvi redukciós módozatai a termelő-eszközként értett nyelv értelem-összefüggésében a gazdasági hasznosság logikájával is magyarázható, a nyelvi elemek legszükségyszerűbbre való lebontásának szerkezete a haszonelvűség optimalizációjaként, a kapitalista gazdasági logika fokmérőjeként való megközelítése is megnyithat olvasati jelentésszinteket. A gastarbeiter a szocialista Jugoszlávia, és a kapitalista fogadó-országok kalkulációjában is tárgyasult szubjektum, mint munkaerő-felesleg, vagy munkaerő-szükséglet objektivizálódik, a gazdasági rendszerek számításainak redukciója: „én madár / én különféle vad / különféle tárgy”, ebben a megvilágításban a versnyelv ezt is tükrözteti vissza.

A fentiekben taglalt értelmezési javaslatok összegzésekképp elmondható, hogy a *Kormányeltörésben* a gazdasági jelenségek tematizálásán túl, versnyelvében is tartalmazza azokat az ökonómiai fejleményeket és mozzanatokot, amelyeket reprezentál. Disszertációm-ban a Kormányeltörésben további gazdasági olvasatainak vizsgálatára vállalkozom, szemléltetésül a vers gazdaságideológiai szerzők felsorakoztatásának kontextusaiban (pl. Marx, Lukács, Lenin), valamint a további ökonómiai vonatkozások nyelvi-olvasásstratégiai összefüggéseiben (pl. „elosztás elkobzás / államosítás csőd / első piac(lélek) / ledolgozás lockout”).

7. „Kleptomániása a semminek” – a vendégmunkáslét szegmensei a prózában (Tolnai Ottó: *Briliáns*)

A vendégmunkás tematika Tolnai Ottó lírai- valamint prózai szövegeiben is megjelenik, különösen a kutatásban vizsgált időszakban megjelent textusaiban került az írói érdeklődésének fókuszába. A következőkben Tolnai *Briliáns* című novellájával foglalkozom, azt vizsgálom, hogy a szöveg miként mutatja be a vendégmunkáslét társadalmi-gazdaság élethelyzetét, milyen

szerepet játszanak ebben a gazdasági jelentések és narratívák, milyen ökonómiai viszonyok jelölik ki a cselekmény és a szereplők viselkedéseinek, magatartásainak alakulását, valamint, hogy az értékhez kapcsolt szimbolikus és szemantikai vonzatok hogyan formálják és alakítják a szövegvilágot.

Tolnai Ottó *Briliáns* című novellája 1987-ben, a *Prózák* könyvében jelent meg. A szöveget több kritika is méltatta,⁵⁹ az elbeszélés-válogatás fontos témája a kívándorlás, ahogy Thomka Beáta írja: „a szülőföldi-idill destruálása annak az exodusnak a perspektívájából, melyet a vendégmunkás-kirajzás hozott magával”⁶⁰. A *Briliáns* novella egy vajdasági vendégmunkásról szól, aki több évet töltött Németországban idénymunkákat vállalva. A *Briliáns*-ban első személyű, monologikus narráció érvényesül, a bácskai asszony vallomásos élet-történetének elbeszélését erőteljes önreflexivitás jellemzi. A történet elbeszélője „kint Németben”⁶¹ leginkább spárgaföldeken dolgozott, nehéz munkakörülmények között, amit egyedül csak a vajdasági vendégmunkások hajlandóak elvállalni: „Ezt nem vállalják se az olaszok, se a törökök. A világon még csak egyedül a bácskaiak hajlandók spárgázni. Nem tudom, miért. A diák erre egyszer azt felelte, azért, mert ott a legtöbb öngyilkossági hajlamú ember a világon.”⁶² A spárgázás ással járó munkafolyamat, a földbuckákba bele kell nyúlni, „a spárgánál lefelé kell fúrni, kaparni”,⁶³ a bácskai asszony könyörtelen szorgalommal és munkabírással végzi az ássát, ezt több helyen a környezete is megjegyzi: „Úgy ássol, mint a pocokos kutya, mondták a spárgás asszonyok. Tényleg, az első években úgy éreztem, ujjaimmal át bírnám döfni a földet. A földgolyót, mondaná a diák.”⁶⁴; „A Sára mondogatta, úgy döfök, mint az a karatés, aki éles tenyerével beüt, beszúr egészen a bika szívéig.”⁶⁵

A szöveg több helyén bizarr jelenések, furcsa szereplők, látomásszerű mozaikok bontakoznak ki: a munkások mellett a spárgaföldön mindennap eltál egy törpe, akiről azt mondják, tönkrement a cirkusza,

⁵⁸ Lásd. Kulcsár-Szabó, 2006.; Orcsik, 2012.

⁵⁹ Szajbély, 2003, p. 60–70.; Csuhai István, 2000, p. 746–750.

⁶⁰ Thomka, 1994, p. 99.

⁶¹ Tolnai, 1987, p. 171.

⁶² Uo., 173.

⁶³ Uo., 173.

⁶⁴ Uo., 183.

⁶⁵ Uo., 183.

az elbeszélő gyerekkori visszaemlékezései szerint, apja öngyilkossága, anyja emigrálása után egyedül marad egy nagy tanyán, ahol állatok veszik körül, egy kutya, egy kecske és egy háromlábú macska. A *Briliánsban* (ahogy a prózakötet többi szövegében is) a fikciós és valós elemek keverése, összekuszálása, egymásba ejtése miatt az olvasás során leggyakrabban eldönthetetlen-ségek, szublimációk, állandó változások, jelentésátalakulások mezejében mozgunk. Thomka Beáta a következőképp ír Tolnai-monográfiájában a *Prózák könyvéről*: „megszűnik a fiktív/valós közötti határvonal, s a történetek, alakok minden akadály nélkül sétálnak egyik birodalomból a másikba. Tolnai prózája ritka invencióval egyesíti a szociografikus, tapasztalati alapozást a megfoghatatlan dimenzióval, s ezért jellemzi az empirikus fantasztikum.”⁶⁶ Az elbizonytalanítás plasztikussá, homályossá teszi a realitás és fantáziaképek viszonyát, a síkok nem különíthetők el átlátható, rendezett szerkesztési elvek mentén, az egyik kicsit belelóg a másikba, és viszont. „Édesapám mondta egyszer a szomszédnak, akkor, amikor megkérdezte tőle, miért nem tart méheket, hisz ott az akácos egy köpésre: én darázspárti vagyok. A méheknél túl nagy a rend, sok a formáság, a szabály, túl szigorú a rezsim, túl sok a munkás, a rab-szolga. Az én kasaim ezek a kis formátlan, keserű papírpogácsák, mondta. Nézze, milyen karcsúak!”⁶⁷ A szürreális részek több szöveghelyen az állatokkal való szoros kapcsolódásban bontakoznak ki, a galambok szárnytapssal várják („Meg az a tömördek fehér galamb maradt velem a korhadt dúcban. Mindig megtapsoltak, ha az udvarba léptem.”⁶⁸), a „formátlan, keserű” darázsfészkeket pedig az elbeszélő a zsebébe rejt, és magával hordozza: „Meg a darazsakat. A külön-külön rezgő porszemeket. [...] Mindig tele volt a kötényzsebem csörgő darázsfészkekkel.”⁶⁹ A porszemek, ahogyan a darazsak, szétszóródnak, sosem gyűjthetők egybe, nem homogenizálható közösséget alkotnak, „rezegnek”, mozognak, peregnek, csörögnek, hasonlíthatóan az elbeszélés nyelvi szerkezetéhez, a fantasztikum és realitás transzformációi nem lehatárolhatóak, a tényszerű eseményekbe eleven képzettársítások vegyülnek, a szférák átjárhatósága rámutat az irodalmi nyelv

fikciós-reális ellentétpárjainak a hagyományos gondolkodás szerinti szélsőséges elkülönítésére, és arra, hogy a tiszta, idealizált, teljességre törekvő nyelvi alkotások szükségszerűen töréspontokat – porszemeket, apóriákat – is tartalmaznak. Tolnai esetében ez a műfajiságot is érinti, ahogy Radnóti Zsuzsa írja: „nála sokszor átjárhatóvá válnak, elmozdulnak, elmosódnak a műfaji határok; „prózá írok, de inkább a vers és a próza közti műfajban érzem otthon magam” – mondta az egyik interjúban, s darabjai is mintha a próza, a líra, az esszé és a dráma köztes műfajában éreznék jól magukat: a se itt, se ott határ-tartományaiban. (A *Bayer-aszpirin* valamint az ebben a kötetben nem szereplő *Izéke homokozója*, *avagy a mamuttemető* és a *Briliáns* is ilyen köztes állapotú szövegeknek tekinthetők.)”⁷⁰

A szociografikus és tapasztalati mozzanat, ahogy azt Thomka Beáta megjegyzi monográfiájában, lényeges elem a *Prózák könyve* vonatkozásában, és a *Briliáns* szöveg kapcsán is. Az elbeszélés-gyűjtemény egyik ciklusának címe *Gastarbeiter story*, amely három prózai szövegből áll, *A ruhaszárító kötél*, a *Gastarbeiter story*, valamint a *Briliáns* textusokból. A szövegek mindegyike a vendégmunkásságot tematizálja, a kötet 1987-ben jelent meg, azonban a benne közölt prózák többsége az 1960-as, 1970-es években íródott, a *Gastarbeiter* perspektívája új, szociografikus vonzatú narratív látószöveget adott Tolnainak, ahogy az idézett monográfia is megjegyzi: „olyasmit kezdett észlelni saját árnyalódó Vajdaság-térképén, amit benti perspektívából addig nem.”⁷¹ A ciklus szövegei tematikusan megjelenítik a vendégmunkások egzisztenciális helyzetét, élet- és munkakörülményeit: „Most itt lakom ebben az omladozó házban. Olyan, mintha sárga, szutykos kártyákból építették volna. Ha erősen fúj a szél, hullámszanak a falai. Fenn egy olasz család lakik. Az olasz nem dolgozik. Egész nap énekel. Az asszony dolgozik. Vécé csak fenn van.”⁷² A vendégmunkásság, a kezdetekben sikeres élet-útként tűnt fel, amely a pénzügyi, egzisztenciális szempontok szerint üdvözlési, boldogulási vagy érvényesülési modellként tételeződött, de ez az ideálkép hamar szertefoszlott, ahogyan egyre keserűbbé vált a „vendégmunkások kenyere”,⁷³ a *Gastarbeiter*ek munka- és

⁶⁶ Thomka, 2009, p. 99.

⁶⁷ Tolnai, 1987, 176.

⁶⁸ Uo., 176.

⁶⁹ Uo., 176.

⁷⁰ Radnóti, 1996, p. 72.

⁷¹ Thomka, 1994, p. 99.

⁷² Tolnai, 1987, p. 177.

⁷³ Szerbhorvát, 2015, p. 132.

életkörülményeit feltárva, a tudósítások, riportok tónusa is megváltozott.⁷⁴ Ahogy Tolnai szereplője megjegyzi a kötet egy másik elbeszélésében: „A lényeg szerintem az, hogy a gazdasági válságot arra használják ki, hogy a legrosszabb helyekre passzoljanak át bennünket. Formálisan persze egyenlők vagyunk a németekkel.”⁷⁵ A kötet gazdasági vonatkozású értelmezése ugyanakkor nem csak a vendégmunkások felől nyújt értelmezési bázist, a *Prózák* könyvének másik, ökonómiai jelentéstartalmak analízise felől megközelíthető ciklusa az *Áruháznovellák*, mely szövegeket a „fogyasztói társadalom prózamodelljének”⁷⁶ kialakítása szervezi. Ahogy a korábbiakban szó volt róla, a reforméveket a piacorientált gazdasági átszervezés jellemezte, a jugoszláv gazdaságpolitika mindinkább a fogyasztásra orientálódott, ennek szimbolikus helyszínei az áruházak, mint a modern kori szentélyek (Walter Benjamin-i szókapcsolattal az „árutőke templomai”) Tolnai prózakötetének is jelentős darabjait képezi a kapitalista gazdasági képzeteket reprezentáló szöveg-ciklus. A benne foglalt textusok az áruházak „metafizikáját”⁷⁷ tematizálják, a tárgyak bódulatának hatásaival és az üzletközpontokban megjelenő tömegek mozzanataival kapcsolatban. A szövegek műfaji érdekessége, hogy a ciklus darabjait Tolnai a *Magyar Szó* felkérésére írta, ahogy Thomka Beáta megjegyzi az *Áruháznovellák* kapcsán: „annak idején elsőként Amerikában éppen az újságok, magazinok szükségletei hatottak nemcsak az elbeszélések sűrítődésére, hanem új kisformák, a mai minimalizmus előzményeit jelentő vignetták, rövidtörténetek, sztorik, képek, krokik megjelenésére és elszaporodására.”⁷⁸ Az *Áruháznovellák* több szöveghelye öninterpretációs gesztussal utal az áruházak metaforikus tapasztalatrendszerére és a szövegszerkezet viszonyára: „Mondtam, te emelted vidéki áruházunkat irodalmunk egyik fontos metaforájává, te vagy az igazi szakértője, specialistája, én már csak a te novelláid hatására kerültem, szoktam oda, én valójában egyik áruháznovellád hőse vagyok csupán, ahogy te szoktad mondani, egy közönséges áruházi patkány.”⁷⁹

A ciklus szövegeinek műfajiságát és a gazdasági folyamatoknak, fogalmaknak összevetését jelen dolgozatnak nem célja tárgyalni, ugyanakkor érdekes elemzői perspektívának mutatkozik az *Áruháznovellák* gazdasági irodalomkritikai analízise a disszertáció további szakaszaiban.

A *Briliáns* szöveg, ahogy a fentiekben kifejtésre került, a gasztarbeiterek értékvezérelt életútjának döntés- és léthelyzetét tematizálja, amely jelentőségteljes mozzanat a szövegben, hiszen a *Briliáns* vendégmunkás-elbeszélője folyton visszatér az érték különböző formájához kapcsolható fogalmakhoz, motívumokhoz, melyek többszörösen, több formában visszatérnek a szövegben, ismétlődéseik közötti kapcsolatteremtéssel, előfordulásaik mentén megfigyelt kapcsolódásaikkal a jelentéseik sűrítődnek, rétegződnek. A legerőteljesebb motívumok a fényesség, csillogás, kristály, gyémánt, szikrázás, briliáns szavakhoz kapcsolódnak, és végigfutnak az elbeszélésen, megszólaltatva az értékhez tartozó változatos jelentéstartományokat: „Egy nagy kristály volt a világ. Egy nagy tiszta kristály.”⁸⁰, „A varjak gyémántként csillogtak.”⁸¹, „És ismét csillogni kezdett. Ismét az a kristályzsámoly volt.”⁸², „úgy csillogott az állat szőre, mint a gyémánt.”⁸³, „Azért csillog itt minden. Mint a csont. Mint a briliáns.”⁸⁴, „Ha nem kezd el bökösni a kecske, én is gyémánttá fagyok ott a havon.”⁸⁵ A vendégmunkásság, gasztarbeiterség önmagában is értékvezérelt, célelvű életformaként tűnik fel, a spárgaföldeken dolgozó munkások „egy kis potya pénz, egy kis expressz valuta”⁸⁶ fejében vállalják az embertelen, kizsákmányoló munkakörülményeket. A fogyasztás megjelenítése a vásárlási piac pseudo-szabadságának vetületében is megmutatkozik a szövegben: „Ha szombatunként megkaptuk a pénzünket (5 DM óránként), a diák mindig azt mondta, no lám, szabaddá tett benneteket a munka, szabaddá áruházai számára.”⁸⁷

⁷⁴ Brunnbauer, 2019, p. 425.

⁷⁵ Tolnai, 1987.

⁷⁶ Thomka, 1994, p. 99.

⁷⁷ Uo., 104.

⁷⁸ Uo., 99.

⁷⁹ Tolnai, 1987.

⁸⁰ Tolnai, 1987, p. 178.

⁸¹ Uo., 178.

⁸² Uo., 174.

⁸³ Uo., 175.

⁸⁴ Uo., 193.

⁸⁵ Uo., 181.

⁸⁶ Uo., 184.

⁸⁷ Uo., 190.

A *Briliáns* elbeszélésben a spárgaföldet, ahol a bácskai asszonyok dolgoznak, alulról vakondok fúrják keresztül-kasul, amelyhez a szöveg jelentőségteljes motívumtárgya, a vakondbriliáns kapcsolódik. Az elbeszélő munka közben felfigyel a vakondokra, a „gyémántbundás” állatokra és a vakondfúrásokra. A vakond mozgása, fúrása következtében fellazul a spárgaföldek szabályszerűsége, rendezettsége, rögzítettsége, az állat deterritorizálja a munkaterületet: „Csak levegőt enged a buckákba. És meglilul az anyag.”⁸⁸ A német gazda igyekszik megállítani az állat felforgató mozgását, és kizárólagos hatalmat gyakorolni a területe felett: „A gazda állandóan vakondra vadászott. A kezdő spárgás azt hiszi, őt vadássza bonyolult, németesen precíz csapdáival, s könnyen beleőrülhet. Valójában őt is vadássza. És mégis, ettől függetlenül, hála éppen a gyémántbundás állatkának [...], túl lehet élni, valahogy túl lehet élni.”⁸⁹ Az elbeszélő számára a vakond, és minden hozzá kapcsolódó attribútum felszabadító erővel bír, kiutat jelent, új, váratlan lehetőséget a szigorúan ellenőrzött, vezényszavakkal⁹⁰ terhelt, könyörtelen munkakörülményekből. Az átrendeződések, új kapcsolódások a szövegben akkor indulnak igazán mozgásba, amikor az elbeszélő megvizsgálja a vakond ürülékét:

„Megvizsgáltam. És tényleg világított!
Olyan volt, mint a drágakő. A vakond ürüléke olyan, mint a drágakő. Mint a briliáns.

Ürüléke *briliáns*.

[...]

Ürüléke *briliáns*.

Gyorsan becsomagoltam. Selyempapirosba.”⁹¹

A vakondbriliáns szövegbeli mozgása transzverzális törekvés, ami a hagyományos jelentésstruktúrák határait felbomlasztja, deterritorizálja a fennálló rendet, elsődlegesen az értékhez társított, rögzült jelentéseket. A *Briliáns* elbeszélésben jelentősnek mutatkozik, hogy nem a narratív történetelbeszélés a szöveg elsődleges eleme, hanem a jelentések mozgásának, transzformációjának plasztikus megformálása. Ennek a szövegrészletnek az értelmezéséhez bevonhatók Deleuze és

Guattari nagyhatású, a kisebbségi irodalom mindenkor képviselőjéről, Franz Kafka szövegeiről írott elképzelései is, melyben azt írják: „[Kafka] szándékosan megöl minden metaforát, minden szimbolizmust, minden jelentést csakúgy, mint minden kijelölést. A metamorfózis a metafora ellentéte.”⁹² A Tolnai szövegből idézett részletben figyelemmel lehetünk arra, ahogyan a metaforából metamorfózis lesz, az első megfogalmazásban a hasonlítás, a drágakővel való összevetettség relációs értelmében fogalmazódik meg az értéktárgy, a gyémánthoz kapcsolt hagyományos értékjelentések kényszerének logikája azonban a metamorfózisban felbomlik, a vakondürülék átlényegül vakondbriliánssá. A vendégmunkáslét gazdasági, egzisztenciális kontextusait a szöveg, ahogyan a korábbi idézetek mutatják, több helyen is tematizálja. A vakondbriliáns értékke transzformálódása a gazdaság, a piac rögzült fogalmait, a kereskedelmi forgalom bizalmi egyezményeit – pénz, gyémánt, arany – bomlasztja szét. A pénzeszközök maguk is imagináriusak ugyan, de nemzetközi, intézményesített egységesítés kezekesedik az értékükről, és működési mechanizmusukból minden zavaró, oda nem illő másságot, „szélhámosságot” – hamisított papírpénz, hamis gyémánt – kiküszöböl a globális rendszer fenntartása érdekében. Az elbeszélésben a vakondbriliáns metamorfózisa ezeket a mélyen rögzült társadalmi értékjelentéseket, a pénzhez kapcsolódó és objektívnak ható, a gazdaság fikcióiba vetett hitet, kiszolgáltatottságot forgatja ki. Az intézményesített forgalmi értékek mögött a tömeglélektani vélelem mellett a szigorúan őrzött állami fedezetek és biztosítékok vagy a bankok trezorjai állnak. A vakondbriliánsnak nincs mögötte, rögzült identitása, a teljes anarchikus létet (az illegalitást) testesíti meg. A szöveg elbeszélője a vakondbriliáns átlényegülése után felhalmozásba kezd, gondos tervek mentén gyűjteni, raktározni kezdi a vakondürülékét: „És elkezdtem gyűjteni. A vakondbriliánst. Azt hiszem, ha nem kezdtem volna el gyűjteni a vakondbriliánst, megőrültem volna.”⁹³ „Telegyömöszöltem a zsebeimet narancsselyemmel, és ha vakondbriliánssra bukkantam, villámgyorsan becsomagoltam, kebelembe rejtettem. Egy egész retikül

⁸⁸ Uo., 187.

⁸⁹ Uo., 187.

⁹⁰ „És szinte vezényszóra mozdulnak. Sosem is hangzik el vezényszó. És mégis állandóan ott visszhangzik. A német vezényszó.” Uo., p. 173.

⁹¹ Uo., 187.

⁹² Deleuze és Guattari, 2009, p. 45.

⁹³ Tolnai, 1987, 188.

vakondbriliánssal érkeztem haza utoljára is.”⁹⁴ „Lehet, hogy majd ezekbe a dobozokba fogom szétszortírozni a vakondbriliánst.”⁹⁵ „Egy nagy bőrrönd selyempapirost hoztam. [...] Meg egy retikül vakondbriliánst.”⁹⁶

A papírpénz arra hivatott, hogy közvetlenül képviselje a materiális világ értéktárgyait, az árucikkeket, ekképpen pedig, a nyelvhez hasonló tulajdonságokkal bír, közvetítő, szimbolikus funkcióval. A novellabéli vakondbriliáns egy új értékközvetítő tárgy teremtésével hasonló attribútumokat visel magán, célja, hogy áthidalja a fikció és valóság határát, az értékeket reprezentáló képzelt létmódot megfeleltesse a reális világ vagyon- és értéktárgyainak, egy groteszk (és komikus) közvetítőeszközzel, a vakond ürülékével. A pénz, egzisztenciális javak hajszolásának ábrázolásában jellemzően implicit igazságok rögzülnek, melyben a pénzügyi rendszer „láthatatlan” (olvashatatlan) működése hagyományosan elfogadott, normatív jegyeket, hiedelmeket tartalmaz. A jobb élet reményében családját, hazáját elhagyó vendégmunkás érzelmi kudarca, kapcsolati bukásai másodlagosnak mutatkoznak az egzisztenciális biztonság reményében tett törekvéseihez képest. A *Briliáns* elbeszélés az értéktárgy groteszk felcserélésével, a pénzhez kapcsolt fikciós jelentéshálók felbomlasztásával, deterritorializációjával rámutat arra is, amit a pénz tesz, a felhalmozás, gyűjtés általi értéktöbblet elérésének manipulatív, fenyegető, sóvárgást gerjesztő láthatatlan vezényszavain keresztül. „Hallom, ahogy mondják, tele van arannyal. Briliánssal. Nyugaton dolgozott egész életében.”⁹⁷ A hagyatékot érintő mohó, kapzsi családi vagyon körüli viszálykodás is megjelenik az elbeszélésben: „Mondtam rokonaimnak, hoztam jócskán briliánst is. [...] Hadd keressék, ha meghalok. Hadd keressék a szarevők!”⁹⁸ Az elbeszélés ugyanakkor színre viszi a pénzügyek, értékkapcsolások bizonytalan működését, feltárulkozik annak megkérdőjelezhetősége, a mindenhatóságába vetett bizalom spekuláns volta: „Vagy valóban briliáns, igazi briliáns a szentjánosbogárral élő vakond ürüléke? Nem tudom. El kellene vinni az ékszerészhez felbecsültetni őket...”⁹⁹

Az elbeszélés záró szakaszaiban fantasztikum és realitás teljesen összeecsúszik, az elbeszélő egy kamrába költözik be, amit telegyömösöl vakondbriliánssal, dobozokkal, sztirpororral, azonban nem eldönthető a cselekmény valódi zárata: „Lehet, hogy már nincs is a kamra, csak ez a doboz van.”¹⁰⁰ A Briliáns elbeszélője a cselekmény végén elveszti a helyét, az értékek felhalmozása kiszorítja őt saját otthonából, mintha egy ablaktalan, földalatti zugban lenne, a külső világ hangjai homályosan szűrődnek át kamrája falán:

„Már semmit sem lehet begyömösölni ide. Szépen befalaztam magam. Befalazta magát, hallom, az ablak alatt. Nem látok ki, fény sem szűrődik be, de a hangokat még hallom. [...] Nem eszik, mondják, csak azt, amit az üres dobozokban, a selyempapiros között talál. Üres aszpirines dobozokkal gyógyítja magát. Kleptomániása a semminek [...]. Már nem bírok felállni. Többé már nem. Ma reggel beszorítottam az utolsó kartondarabot is. Most már csak helyben járhatok. Bal, jobb...”

Már helyben sem. Nincs hely.”¹⁰¹

A záróképben a vizsgálódás szempontjából jelentőségteljes mozzanatok összeolvadása történik meg: az elbeszélő monomániásan felhalmozott „üres” értéktárgyai (üres aszpirines dobozok, tartalom nélküli selyempapírok) kiszorítják őt házából, a „kincsek” utáni megállíthatatlan vágyódása és gyűjtögetési kényszere otthontalanná tették őt, tulajdontárgyai vették birtokába életterét. A vendégmunkás meggazdagodásának visszasságai, otthonvesztése ebben a groteszk jelenetben esszenciálisan rögzül, melyben az elbeszélő által felhalmozott, gazdasági-egzisztenciális, valamint lelki-érzelmi szempontból is hasznavehetetlen értéktárgyak halmain veszt el teljesen kapcsolatát a valósággal – a kinti hangokat hallja csupán. Az összegyűjtött szigetelőanyagok tompítják észlelését, a külső világtól mindinkább elzárják őt, a többi emberhez való kapcsolódásának lehetősége szinte teljesen lehetetlenné válik – absztraktabb vonatkozásban a szigetelőanyag

⁹⁴ Uo., 188.

⁹⁵ Uo., 189.

⁹⁶ Uo., 192.

⁹⁷ Uo., 195.

⁹⁸ Uo., 188.

⁹⁹ Uo., 188.

¹⁰⁰ Uo., 191.

¹⁰¹ Uo., 194.

értelmezhető a tulajdonképpeni papírgazdaság szimbólumaként is (az elbeszélő papír- és kartondobozokat halmoz fel), mely által láthatóvá válik az ökonómia forgalmi értékeinek és társadalmi-gazdasági körforgásának szerkezeti működése, valamint valóságos és fiktív természetének kereszteződései, összemosódása és szétcsúszása. Az elbeszélés cselekményét, valamint a benne tematizált értékmozgást együtt tekintve megállapítható, hogy a Briliáns gazdasági vonatkozásai tükrözik a jelentéstaniakat: mindkettő vonatkozásában az értékes-értéktelen, képzelt-valós különbsége, viszonya kerül előtérbe.

Tolnai vendégmunkás-szerepválasztása a teljes életmű fölől nézve nem szokatlan, szövegeiben gyakran szólnak meg „elesett, marginalizált figurák, esendő peremvidéki, dadogó hősök”,¹⁰² akik az irodalmi nyelvben is közvetlenséget biztosítanak a diskurzusnak, az író egy 1972-es interjújában a vendégmunkások alakváltozásairól a következőképp fogalmaz: „Én csak a kisiparosi réteg metamorfózisát ismerem egy kissé közelebbről. Az ő soraikból kerültek és kerülnek ki a foglalkozást cserélő, a külföldön dolgozó munkások, és a se-egzisztenciák legnagyobb hányada. Egyszerűen egy rétegnek el kellett szarusodnia, át kellett alakulnia. Később, mint mondtam, ismét kialakult, kialakul egy világ, kisiparosaival, szakadékaival, idilljeivel, de ezt az idillt én már nem tudom belülről érzékelni...”¹⁰³

8. Összegzés

Jelen dolgozat célja a jugoszláv gazdasági reformok kontextusérzékeny bemutatása, valamint hatásainak összevetése azon irodalmi reprezentációkkal, melyek a vendégmunkásságot, mint a korszak jellemző gazdasági jelenségét tematizálják, illetve a gastarbeiter-tapasztalatokat lírai- és prózai szövegekben ütköztetik. A vendégmunkáslétet tárgyaló választó irodalmi alkotások nem csak témájukban, de nyelvi, nyelvszemléleti megfontolásaikban is tükröznek ökonómiai folyamatokat: a gastarbeiterek bizonytalan helyzetét, pénzügyi érdekek által vezérelt döntéseinek, sors történeteiknek viszontagságait, a financiaális–morális–kulturális–nyelvi értékekhez kapcsolódó összetett viszonyrendszerét és váltakozó jelentéstanát. A prózai- valamint a lírai szövegek jellemzője az ironikus, groteszk tónusok váltakoztatása a szubjektumot szétromboló, önmegsemmisítő gastarbeiter-léthelyzetek tragikus nyelvi- és lelki hozadékaival, következményeivel. Sem Tolnai vendégmunkás-elbeszélője, sem Domonkos gastarbeiter lírai megszólalója számára nem lehetséges feloldozás, felszabadulás, a vagyonért, jobb élet reményében önmagukat áruba bocsátó szereplők otthontalanokká válva a vendég-lét foglyai maradtak, tévelyegnek „Mint vasmacska nélkül gálya az tengerben”.¹⁰⁴

¹⁰² Thomka Beáta, é. n. „Egy Tolnai-metafora visszavezetése” [zetna.org](http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/105/thomka.html)
<http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/105/thomka.html>
Letöltés ideje: 2023. 04. 10.

¹⁰³ Tolnai Ottóval 1972-ben készített interjút idézi Thomka Beáta, 1994, p. 99.

¹⁰⁴ Balassi Bálint. „Kilencedik. Kit az szeretőjével való haragjában szerzett”
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otvenkoltooszes-verse-2/balassi-balint-ADB/versek-AE0/kilencedik-B48/>
Letöltés ideje: 2023. 04. 10.

Irodalom

Balassi Bálint, *Kilencedik. „Kit az szeretőjével való haragjában szerzett”* <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/balassi-balint-ADB/versek-AE0/kilencedik-B48/>

Letöltés ideje: 2023. 04. 10.

Bosnyák István (1967). ...és most mit? (Reflexiók a szocialista munkanélküliségről). *Új Symposion*, 3 (23), pp. 25–27.

Bosnyák István (1965). „bevezető” helyett: „utószó” gyánsánt, *Új Symposion*, 1 (1), p. 31.

Bosnyák István (1975). Széljegyzetek egy költő–újságíró újságíró költészetéről, *Új Symposion*, 11 (117–118), pp. 44–48.

Csuhai István (2000). „Vagy hát valamiképpen mégis.” Tolnai Ottó két elbeszéléséről, *Jelenkor*, 43 (7–8), pp. 746–750.

Deleuze, Gilles és Guattari, Felix (2009). *Kafka. A kisebbségi irodalomért*. Budapest: Quadmon Kiadó, Budapest. (ford. Karácsonyi Judit)

Domonkos István (1971). *Áthúzott versek*. Újvidék: Forum Kiadó.

Domonkos István (1968). *Kitörmött madár*. Újvidék: Forum Kiadó.

Domonkos István (1964). Kontrapunkt (variációk barátom 1963. évi ars poeticájára). In Bányai János, Bosnyák István (szerk.), *Kontrapunkt (Symposion 61–63)*. Újvidék: Forum Kiadó.

Domonkos István (1998). Kormányeltörésben. *Válogatott versek*. Budapest: Ister.

Domonkos István (1986). *Önarckép novellával*. Újvidék: Forum Kiadó.

Domonkos István (1974). *Redőny*. Újvidék: Forum Kiadó.

Ivanović, Vladimir (2012). *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji u 1965–1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Antonijević, Dragana (2011). Gastarbajter kao liminalno biće - konceptualizacija kulturnog identiteta. *Etnoantropološki problemi*, 6 (4), pp. 1013–1033.

Trumbetaš, Dragutin (2009–2013). *Pušači i nepušači. Knjiga prva – peta*. Zagreb: Velika Gorica.

Domonkoš, Istvan (1970). *Prevodi Trajanja*. Novi Sad: Tribina mladih.

Vinski, Ivo (1972). *Ljudski kapital i neto produkt savremene jugoslovenske emigracije*, *Ekonomski pregled*, 23 (3–4), pp. 117–130.

Juhász József (1999). *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest: Aula.

Kulcsár-Szabó Zoltán (2006). Költőietlenség, versszerűtlenség, nyelvtelenség, *Tiszatáj*, 60 (4), pp. 80–92.

Molvarec, Lana (2017). *Kartografije identiteta*. Zagreb: Meandermedia.

Lukács György (1965). Taktika és etika. *Új Symposion*, 1 (1), pp. 1, 4–7.

Calic, Marie-Janin (2018). *History of Yugoslavia*. West Lafayette: Purdue.

Popović, Nenad (2008). *Svijet u sjeni*. Zagreb: Pelago.

Orcsik Roland (2012). Barkácsolni, barkácsolni, barkácsolni. Domonkos István nyelvi kollázsai és montázsai az Új Symposion hagyományainak tükrében. *Kalligram*, 21 (június), pp. 81–88.

Marković, Predrag (2002). Sećanja na rad u jugoslovenskom socijalizmu – između kritike i mita o zemlji dembeliji. *Godišnjak za društvenu istoriju*, IX (1–3), pp. 51–69.

Radnóti Zsuzsa (1996). Magányra ítélve. (Tolnai Ottó drámáiról), *Alföld*, 47 (11), pp. 69–72.

Mihajlović, Steven (1987). Yugoslav Gastarbeiter: The Guest Who Stayed for Dinner Dinner. *Northwestern Journal of International Law & Business*, 8 (1), pp. 181–196.

Woodward, Susan L. (1995). *Socialist unemployment. The political economy of Yugoslavia, 1945–1990*. Princeton: Princeton University Press.

Szajbely Mihály (2003). Tézisek Tolnai Ottó (prózaírói) munkásságának alakulástörténetéről, *Tiszatáj*, 57 (10), pp. 60–70.

Szerbhorvát György (2015). Szenvedés és legitimáció. Vendégmunkásság, bevásárlóturizmus, csempészség a volt Jugoszláviában – adalékok a vajdasági magyarok társadalomtörténetéhez. *Pro Minoritate*, 2015 (4), pp. 123–147.

Szerbhorvát György (2005). *Vajdasági lakoma – az Új Symposion történetéről*. Pozsony: Kalligram.

Thomka Beáta (2009). *Déli témák*. Zenta: zEtna.

Thomka Beáta (é. n.) „Egy Tolnai-metaphora visszavezetése” zenta.org <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/105/thomka.html> Letöltés ideje: 2023. 04. 10.

Thomka Beáta (1994). *Tolnai Ottó*. Pozsony: Kalligram.

Tolnai Ottó és Domonkos István (1968). *Valóban mi lesz velünk*. Újvidék: Forum.

Tolnai Ottó (1987). *Prózák könyve*. Újvidék: Forum.

Brunnbauer, Ulf (2016). *Migration and Economic Development in Socialist Yugoslavia*. ostBlog 2016. márc. 17. <https://ostblog.hypotheses.org/728>

Letöltés ideje: 2023. 04. 10.

Ulf Brunnbauer (2019). Yugoslav Gastarbeiter and the Ambivalence of Socialism. Framing Out-Migration as a Social Critique, *Journal of Migration History*, 5 (3), pp. 413–437.

Golubović, Zagorka; Spasić, Ivana és Pavićević, Đorđe (2003). *Politika i svakodnevni život. Srbija 1999–2002*. Beograd: Disput.

Zakinszky Toma Viktória (2022). Vendégmunkások a Magyar Szóban 1963 és 1974 között. *Híd*, 2022 (4), pp. 58–76.

Boris Buden (2016). „the gastarbajters” epic.net 2016. december 4–6. <https://eipcp.net/calendar/1449160854.html>
Letöltés ideje: 2023. 04. 10.